

POČETAK USTANKA

USTANAK POČINJE

Pašagin dolazak mnogo me je obradovao. Važnost zadatka i obim teritorije koju je trebalo dići na ustanak zahtijevali su veći broj ljudi dorašlih takvom zadatku. Ja sam bio na terenu jedini čovjek koji je imao nekog malo većeg partijskog i političkog iskustva. Zato je dolazak Pašagin za mene značio veliku pomoć u tom času. On mi je pričao o rezultatima ustanka u vlaseničkom kraju, o svom putu preko Konjuha i sela Željave, gdje je organizovana naša prva relejna stanica prema Šekovićima. Saznao sam da mu je sada ilegalno ime Hadži-Murat, a Ratku Vokiću Veljko.

Drugi dan po dolasku Pašaginom održali smo sastanak i savjetovanje s rukovodiocima sektora ozrenskog kraja. Razrađivali smo posljednje pojedinosti akcije. Sastanak smo održali na Brezicima, u šumi, iznad kuće Luke Lazarevića. Upravo u času kad smo bili u najživljoj diskusiji, dotrča, sva uplašena, Petra, kći Luke Lazarevića, i javi nam da su u selo upale ustaše i da pitaju za mene. Skočili smo brzo i počeli da se povlačimo prema šumi, dok ne izvidimo stvar. U tom momentu bilo nas je naoružanih svega troje-četvoro. Čudilo me kako su ustaše mogle neopaženo doći u selo. U žurbi sam ispitivao Petru. Ona mi reče da su ustaše došle šumom, preko ozrenskog vrha Kraljice, i da su ih doveli neki naši seljaci iz Tumara i Brijesnice. Petra je pričala da su ustaše došle pjevajući i čudile se kako ih nismo čuli, pošto su morali proći nedaleko od nas. Kad su stigli

pred Lukinu kuću, ona je, ne znajući o čemu se radi, izašla pred njih. Pitali su je za mene. Ona se nije zbunila nego je rekla da ovdje nema nikakvog Toše. Zatim ih je ponudila da sjednu dok ona neki posao svrši, i dotrčala da nas izvijesti.

Upravo kad smo se spremali da pošaljemo nekog da tačno izvidi o čemu se radi, dođe nam Luka Lazarević i objasni stvar. Nisu to bile nikakve ustaše. To je u stvari bila grupa husinskih rudara, a među njima uglavnom oni komunisti koji su, s puškama i bombama odnesenim iz Petrovog Sela, imali započeti borbu u Kreki. Poslije prvog neuspjeha, ostavši bez oružja, o čemu je već bilo riječi, riješili su da pokušaju da do oružja dođu na drugi način. U saglasnosti sa partijskim rukovodstvom, nekoliko naših drugova zatražilo je od ustaških vlasti da mogu organizovati ustaški tabor na Husinu. Dobili su odobrenje, primili oružje i ostalu spremu i za tabornika uspjeli da proguraju komunistu Ivu Bojanovića. Kad su čuli da su već počele ustaničke akcije u raznim krajevima naše zemlje, a naročito oko Vlasenice, jednog dana pakuje svu spremu i oružje i krenu prema Šekovićima. Međutim, obaviješteni da im ustaše na tom pravcu pripremaju zasjedu, oni izmijene pravac i preko sela Srpskih Babica i Treštenice dođu na Ozren, tražeći mene.

Tako su nam u pravi čas, pored Bojanovića, stigli stari isprobani drugovi Ivo Marjanović, Mijo Krešović, zvani Guja, Pero Miljanović, Franjo Miljanović, Franjo Kerošević, Ivo Brkić, zvani Meša, Franjo Marković, brat Irčev, Pejo Marković, Meho Azabagić, Ivo Kerošević, Andrija Kruškovski (kasnije izdajnik), Diko Jakšić, knjižar iz Tuzle, i još neki.

Oko podne 20. avgusta stigoše nam vijesti od Sime Lukića. Javljao je da su se stvari na Trebavi sredile tako da možemo da počnemo. Josip Jovanović je molio da ga ne povlačimo iz trebavskog kraja, jer je tamo potrebno njegovo prisustvo, i mora da svrši još neke poslove. Poručili smo i njemu i Simi da se uoči ustanka nademo u Suhom Polju, kod Simine kuće, radi posljednjeg dogovora. Istovremeno poslali smo im i najnovija uputstva.

U dogovoru s Muratom riješili smo da donekle izmijenimo prvobitni plan. Sporazumjeli smo se da za prvo vrijeme bar ja ostanem s Todorom Panićem na gračaničkom sektoru, s tim da se odmah po svršenom poslu prebacim na Brezike i odande rukovodim cijelom akcijom. Talkode smo riješili da on s Husinjanima odmah krene Simi Lukiću na dobojski sektor i da rukovodi napadom na Doboj. Izdali smo partijskim organizacijama u Maglaju, Doboju i Gračanici direktive u kojima smo predviđjeli u kom obliku treba da bude njihova saradnja i pomoć ustanku. Istovremeno smo zatražili od njih da veći dio partijaca krene s nama u borbu, a da oni koji su nekompromitovani ostanu izvan akcije, kako bi, prema direktivama, mogli produžiti rad u svojim mjestima. Tako smo, na primjer, riješili da Fikret Dedić ostane i dalje u Maglaju i da ne treba da se ističe i time se kompromituje prilikom našeg upada. Ovo je važilo za većinu drugova u Doboju. S Muratom sam se najzad dogovorio da odmah pođem i pregledam gračanički sektor, a on dobojski, i da se uoči samog dana ustanka nađemo u Tekučici radi posljednjeg dogovora.

Petar Dokić i Božo Spasojević sa Žarkom i Brankom Šarčevićem krenuli su prema Maglaju. Murat je krenuo s Husinjanima prema Doboju, a ja u Petrovo Selo. Tu je trebalo da se sastanem s Milovanom Gajićem radi dogovora o njegovom zadatku. Za istu noć bio sam zakazao i sastanak s Todorom Panićem.

Usljed nekog nesporazuma, nisam našao Milovana Gajića na zakazanom mjestu. Slao sam ljude da ga traže, ali bez uspjeha, zbog čega sam mu direktive poslao po jednom sigurnom čovjeku. Milovanov zadatak je bio da s Petrovljanima, koji su raspolagali sa oko 20 pušaka, likvidira žandarmerijsku stanicu u Petrovom Selu, zatim da odmah napadne omanju stražu koja je čuvala miričinski most i ovaj zauzme. Ta grupa je imala da organizuje rušenje pruge od Miričine do Petrovog Sela i pokuša da sruši i sam miričinski most. U slučaju povlačenja, njen zadatak je bio da spali željezničku stanicu.

Morao sam da žurim dalje. Krenuo sam u Kakmuž, gdje me je čekao Miloš Lazarević. Objasnio sam mu nje-

gov zadatak. On je imao da organizuje zasjedu na drumu kod sela Lohinje i da neprijatelja, ukoliko bi naišao od Tuzle, spriječi da proдре prema Gračanici. Pored toga, on je imao da organizuje rušenje pruge u rejonu svoga sela. Kakmužani su raspolagali sa desetak pušaka.

Pred zoru 22. avgusta stigao sam u Boljanić. Tu sam s Todorom Panićem razradio plan za napad na Gračanicu i Karanovac. Napad na Karanovac povjerili smo Vojinu Paniću. Njegov zadatak nije bio naročito težak, jer se u Karanovcu, na obezbjeđenju željezničke stanice, nalazilo svega nekoliko žandara. Sve tri ove grupe imale su zadatak da izvrše mobilizaciju što većeg broja ljudi naoružanih vilama, sjekirama i raznim drugim alatom potrebnim za rušenje pruge i telefonskih stubova. Todoru sam prepustio da organizuje ljude koji će s nama dvojicom napadati Gračanicu. Sporazumjeli smo se o zbornom mjestu i zadatku: trebalo je likvidirati žandarmerijsku stanicu i ustaški logor, a zatim organizovati evakuaciju oružja i municije koje budemo oteli, apoteke, novca i svega što bi nam moglo biti potrebno; u slučaju jačeg neprijateljskog pritiska ili druge opasnosti — povući se istog dana na prugu i dati otpor kod Karanovca. Ostavio sam Todora Panića da radi na svom zadatku, a ja sam istog dana, 22. avgusta po podne, krenuo na sastanak s Pašagom radi posljednjeg dogovora.

Upravo u času kad sam krenuo, javiše mi da je u selo upao Franjo Bjelavec sa devet žandara i ustaša, da su povezali neke seljake i da ih tjeraju prema Karanovcu. Kolebali smo se da li da otmemo te ljude. Riješio sam da ne treba time da počnemo, jer bi to moglo poremetiti pravilno sprovođenje našeg plana. Rekoše mi kako se Franjo rugao seljacima što im ne zvoni zvono na crkvi.³ »Njemu će noćas odzvoniti!« — obećao sam seljacima.

U Tekućicu sam stigao pred mrak. Murat me je već čekao. Izložio sam mu šta sam sve uradio. On je mene obavijestio da se sreo s Josipom i Simom i da je Josipu

³ Ustaške vlasti su zabranile zvonjenje zvona na pravoslavnim crkvama.

prenio direktive, i kao pomoć dodijelio mu Vokića, koji je već učestvovao u borbama oko Vlasenice. Rastali smo se; Murat je krenuo prema Preslici, a ja prema Boljaniću. U zaseocima kroz koje sam prolazio osjećala se uznemirenost. Putem sam sretao grupice seljaka koji su išli na zborna mjesta. Čuli su se već prvi znaci raspoznavanja.

Zborno mjesto naše grupe bilo je kod Zelenog vira, u potoku Prenji, iznad Karanovca. Tu sam zatekao Todoru i Luku Panića, Vojina Panića, Spasoja i Todoru Jankovića i dio Brezičana koji su imali da pomognu na ovoj strani. Todor me je obavijestio da za napad na Gračanicu raspolaže sa 26 karabina i nekoliko lovačkih pušaka, a osim toga da je Vojinu Paniću, za napad na Karanovac, dao 10 karabina. On je okupio oko 500—600 seljaka, čije je naoružanje ličilo na ono iz seljačkih buna srednjeg vijeka. Bila je to zaista šarena gomila. Ljudi su bili postrojeni u borbene jedinice, pred kojima su stajali komandiri. Todor me je još obavijestio da mu je skipovački učitelj Relja Pećo poručio da će i oni napasti od svojih sela, tj. sa sjeverne strane Gračаницe. Todor mu je poslao potrebna uputstva i pozvao ga da krene noćas. S te strane nisam očekivao veliku pomoć, jer nije niko stigao da se tim selima pozabavi, niti da ih organizuje. Ali, mislio sam, ko god dođe — dobro došao!

Oko dva sata poslije pola noći krenuli smo prema Gračanici. Međutim, vodič, koji je imao zadatak da nas vodi tako da ostanemo nezapaženi sve do ispred samog grada, izgleda da nije bio dovoljno siguran i poveo nas je u stranu više nego što je trebalo. Kad smo stigli iznad Gračаницe bilo je već četiri sata. Počesmo užurbano da raspoređujemo ljude i u tom času začusmo pucnjavu na Karanovcu, a nešto kasnije i iz pravca Petrovog Sela. Kao glavni pravac napada izabrali smo kose ispod sela Lendića, jer smo smatrali da nas neprijatelj s te strane najmanje očekuje. Osim toga, na toj strani, na samoj periferiji grada, nalazile su se zgrada sreskog načelstva i žandarmerijska kasarna, a malo dalje bio je smješten i ustaški logor.

Skipovljane nismo našli na mjestu na kome ih je Todor Panić očekivao. Nismo ih ni čekali. Pošli smo

trčecim korakom, spuštajući se prema gradu. Stigli smo pred zgradu sreskog načelstva i kasarnu a da nas niko nije primijetio. Pred žandarmerijskom kasarnom nije bilo čak ni straže. Ali kad su se neki naši drugovi primakli vratima, odjeknuo je pucanj. Naši su odgovorili. To je bio signal za opštu paljbu.

Od Karanovca se i dalje čula pucnjava i eksplozija bombi; isto tako i sa pravca Petrovog Sela. Nešto kasnije začuli smo potmule detonacije i sa pravca Doboja.

Krenuli smo prema ustaškom logoru. Stražar pred logorom, čim je učestala pucnjava, negdje je iščeznuo. Podijelili smo se u grupe. Luka Panić i Diko Jakšić s jednim dijelom ljudi krenuli su niz čaršiju, a Todor Panić i ja pošli smo prema srezu.

Nismo bili odmakli ni nekoliko koraka, kad u mraku primijetismo nekog čovjeka koji je užurbanim koracima išao prema nama.

Todor Panić viknu: »Stoj!«

On stade. Zapitasmo ga ko je. Preplašenim glasom nepoznati odgovori da je on kotarski predstojnik. Na naš poziv, on nam pride i, čim nas zagleda, izvadi iz džepa mali pištolj i predade mi ga. Bio je to kotarski predstojnik (sreski načelnik) Huso Tolić. On je nešto oko mjesec dana prije toga došao namjesto Adema Osmanbegovića, našeg simpatizera, koji je — kada je saznao da su ustaše krenule u Kakmuž da me uhvate — uputio jednog čovjeka s porukom da se sklonim. Adem u ustaška vlast nije vjerovala, pa ga je smijenila i na njegovo mjesto postavila Tolića. Pokazalo se da Tolić takođe nije bio loš čovjek. Trudio se da odbrani i zaštititi ljude od ustaša koliko je god mogao. Zato, kad smo ljudima izdavali uputstva o držanju prilikom našeg upada u Gračanicu, skrenuli smo im pažnju da se naročito Toliću ne smije ništa desiti.

Saslušali smo ga na brzinu, još na ulici. Od njega smo saznali da su ustaše bile obaviještene o našem napadu, ali nisu očekivale da će napad imati takve razmjere. One su bile obaviještene da ćemo napasti Doboj i Petrovo Selo, zbog čega su gračaničke ustaše i krenule prema Petrovom Selu i sa sobom povele i dio žandara. Tek tada nam je bilo jasno zašto smo naišli na tako

slab otpor. Tolić nam je predložio da on sve ljude u gradu kojima su ustaše podijelili oružje pozove da nam ga predaju bez otpora.

»Nemojte samo ubijati, molim vas!« — stalno je ponavljao.

I zbilja, posao smo obavili brzo i bez neke naročite muke. Oni koje nismo uhvatili — bez borbe su pobjegli.

Grupa koja je napadala s južne strane imala je zadatak da nađe i uhvati logornika Taborskog, koji je u tom kraju stanovao. Nisu ga našli, jer je bio otišao sa onom grupom ustaša i žandara koja je te večeri pošla prema Petrovom Selu. Poreznik, poznati ustaša, uspio je da nam se nekako sakrije, tako da nismo mogli da otvorimo gvozdene kase u poreskom uredu. Isto su tako uspjele da nam pobjegnu dvojica zloglasnih ustaša, dva brata Gadže. Kasnije smo saznali da ih je u prvi čas sakrila u svojoj kući neka Srpkinja, a zatim im pomogla da pobjegnu preko njene bašte.

U Gračanici smo zaplijenili oko sto karabina, oko dvije stotine dvocijevki,⁴ veću količinu vojničkog odijela d municije. Iz sreskog zatvora pustili smo nekoliko Srba seljaka.

Oko osam sati sišlo je u Gračanicu nekoliko naoružanih seljaka iz Skipovca. Učitelj Relja Pečo nas je, naravno, prevario. On, izgleda nije bio siguran u uspjeh naše akcije, pa o njoj nije nikog u selu ni obavijestio. A ovih nekoliko ljudi došlo je privučeno našom pucnjavom.

Sa pravca Petrovog Sela, a naročito sa pravca Karanovca, čula se stalno jača puščana paljba. Tolićevo obavještenje da su ustaše i žandari iz Gračanice krenuli još sinoć prema Petrovom Selu zabrinulo nas je. Izgledalo nam je da bi ta činjenica mogla umnogom da izmijeniti situaciju, ali nas je naročito bunila stalna pucnjava koja se čula od Karanovca. Neko je bio proturio glas da se pojavila neka vojska. Dogovorio sam se s Todo-

⁴ To su bile lovačke puške oduzete od naroda dijelom uoči početka rata, a dijelom od strane ustaških vlasti. Municiju za te puške nismo našli.

rom Panićem da glavninu boraca povučem prema Karanovcu, jer i inače nismo imali šta da radimo u Gračanici. Ona nas dalje nije interesovala, pošto se nalazila na sporednom kolosijeku pruge. Nismo imali ni dovoljno snaga da je držimo, a iz Karanovca, koji leži na glavnoj pruži, mogli smo bolje da pratimo šta se događa na cijelom sektoru i da lakše intervenišemo.

Trebalo je utvrditi šta se radi u Petrovom Selu. Nismo smjeli dozvoliti da sa pravca Tuzle bude ma i najmanje ugrožena naša akcija u Doboju. Pozvali smo zato gračaničke Srbe i Jevreje da se povuku s nama. Međutim, poslušalo nas je svega nekoliko. U Gračanici smo ostavili desetak ljudi, s tim da budu na oprezu i da se na naš poziv povuku u pravcu Ozrena. A zatim smo naredili povlačenje i pošli prema Karanovcu, odakle se neprekidno čula pucnjava.

Prilazili smo oprezno. Ubrzo smo saznali da tamo nema nikakve opasnosti. Oko željezničke stanice i opštinske zgrade bila je okupljena povelika grupa seljaka. Pred opštinskom zgradom ulogorila se ona naša naoružana grupica s Vojinom Panićem, koja je imala da zauzme Karanovac. Oni su svoj zadatak s uspjehom završili za nepunih 20 minuta. Pobili su ono malo ustaša i žandara.

Osim željezničke stanice zauzeli su opštinsku zgradu, obili vrata na podrumu i pustili boljaničke seljake koje je Franjo Bjelavec tu pred mrak dotjerao i zatvorio. U toku zauzimanja opštinske zgrade, od našeg zalutalog metka poginuo je neki mladić Poljašević.

Oduševljeni uspjehom, naši ljudi su riješili da se malo provesele, i cijela ta pucnjava, koja nas je toliko zabrinula, bila je posljedica njihovog raspoloženja. Dobra smo ih zbog toga izgrdili.

Raspitao sam se da li je bilo nekih novosti sa pravca Doboja ili Petrovog Sela. Rekoše da do tog časa nije bila stigla nikakva vijest. Poslali smo odmah kurire u oba pravca. U međuvremenu stigao je kurir iz Kakmuža sa obavještenjem da je Miloš Lazarević sa svojim ljudima postavio zasjedu na tuzlanskom drumu, kod sela Lohinje, i da je zasad kod njega sve u redu. Miloš je uvjeravao da im neće niko promaći.

Dok smo Todor i ja sjedili u jednoj kući i razgovarali, začusmo neku pucnjavu. Istrčasmo da vidimo šta je. Iza opštinske zgrade čula se graja. Iz jednog kokošinjac borci su izvlačili tijelo nekog uniformisanog čovjeka. Bio je to leš zloglasnog Franje Bjelavca. On je te večeri sa svojom bandom dotjerao onu grupu boljaničkih seljaka do karanovačke opštine i tu ih zatvorio u podrum. Kako je već bilo kasno, ostao je da tu prenoći. Kad su naši napali Karanovac, on je, kako izgleda, pokušao da bježi, pa se, ne znajući kud bi, pošto se pucnjava čula sa svih strana, uvukao u kokošinjac iza opštinske zgrade i tamo čekao da se situacija razbistri. Drugovi su Franju tražili na sve strane. Znali su da je u Karanovcu zanoćio. Mislili su da je umakao. Ni pojma nisu imali da se krije baš tu, u blizini. A zlikovac je otkriven sasvim slučajno. Nekakav besposleni seljak, lunjajući, ko zna iz kakvih razloga, oko opštinske zgrade, zaviri i u taj kokošinjac i kroz vratanca ugledao čovječje noge. On brzo dozove nekoliko naših boraca. Kad je, na njihov poziv da se preda, Franjo odgovorio pucnjem, oni su opalili nekoliko metaka kroz daske i ubili ga.

STA SE ZA TO VRIJEME DEŠAVALO OKO DOBOJA I NA DRUGIM SEKTORIMA

Čekali smo izvještaje od Murata i Milovana Gajića, tj. sa dobojskog sektora i iz Petrovog Sela. Žurilo mi se da odem na Brezike. Brinulo me što od pravca Maglaja ne čujemo nikakvog znaka borbe. Tek pred podne stiže kurir sa Brezika. Pero Dokić je javljao da su naši zauzeli sve željezničke stanice od Rječice do Usore i da ruše prugu. Međutim, zbog kolebanja nekih seljaka iz Rakovca, a Rakovčani su činili većinu onih koji su imali da napadaju Maglaj, napad na ovo mesto nije izvršen. Ali sad, kad su vidjeli šta se na ostalim sektorima zbilo, pripremaju se da napad izvrše večeras. Dakle, bilo je razloga da se brinemo. Uputio sam odmah Luku Lazarevića Peri Dokiću sa naredjenjem da Maglaj moraju no-

čas napasti po svaku cijenu i učiniti sve da osiguraju napad na Doboju.

Malo kasnije stiže kurir i od Murata. On je javljao da su naši zauzeli Usoru i veći dio Doboja, da se nešto ustaša i domobrana zabarikadiralo u staroj tvrđavi i starom austrijskom bunkeru kraj željezničkog mosta na rijeci Bosni i da odatle još pružaju otpor, da se naročito oko ovog bunkera vodi žestoka borba i da je borbeno raspoloženje naših ljudi veliko.

Ubrzo poslije toga iz Kakmuža stiže ponovo kurir od Miloša Lazarevića sa izvještajem da su, nekako odmah poslije onog prvog izvještaja, od Tuzle naišli neki kamioni i tako ih iznenadili da im je, dok su se oni snašli i počeli da pucaju, jedan promakao u pravcu Doboja, ostala dva su paljbom zaustavili, nešto ustaša pobili, nešto zarobili, a kamione spalili. Zasjeđu kod Lohinje i dalje drže. U isto vrijeme Miloš javlja da su naši u Petrovom Selu likvidirali žandarmerijsku stanicu i da se borbe vode za most kod Miričine, koji brane ustaše i žandari. Ustašama i žandarima pristiže pomoć iz Tuzle, zbog čega sumnja da će uspjeti da izvrše zadatak.

Zaista, s te strane čula se žestoka puščana paljba. Kako me je Miloševa vijest zabrinula, riješim da vidim šta se tamo dešava. Sporazumio sam se s Todorom Panićem da on ostane na gračaničkom sektoru, a ja da u pratnji Marinka Neškovića Grabije i Dragića Kršića krenem preko Kakmuža prema Petrovom Selu.

U Kakmužu sam kraj školske zgrade zatekao gomilu seljaka. U omanjoj tavanskoj sobi nalazilo se desetak zarobljenih ustaša koje su seljaci posmatrali kao nekakvu zvjerad. Uskoro stiže i Miloš Lazarević po koga smo poslali kurira. Bio je oduševljen svojim prvim uspjehom i ponosio se otetim oružjem. Reče mi da nema potrebe da idem prema Petrovom Selu, pošto će uskoro mrak, i da će on sa desetak svojih ljudi poći Milovanu Gajiću u pomoć. Razgovarao sam s njim o tome šta da rade i rekao mu da poruči Milovanu da, ukoliko u toku noći ne svrše s mostom, napuste dalju akciju prema Miričini i da se povuku i brane Petrovo Selo. Primijetio sam da ni Kakmužani, kao ni Karanovčani, nisu

ozbiljnije rušili prugu. Skrenuvši im pažnju na to, naredio sam im da još iste noći prikupe ljude i da to što savjesnije urade.

Požurio sam natrag prema Karanovcu. Od Doboja su se čule eksplozije. U Karanovcu sam našao Todora Panića i s njim razgovarao. Složili smo se da ovako okupljena grupa naših ljudi ne predstavlja nikakvu vojničku snagu i da je potrebno početi s organizacijom jedinica na čisto vojnoj osnovi. Riješili smo da tome poslu pristupimo odmah.

Te noći stigle su nove vijesti od Murata. Dok sam čitao izvještaj, kuriri su uzbuđeno i nadugo pričali o onom što se tamo dešavalo. Zborno mesto za ozrenska sela, čiji su ustanici imali da napadnu Usoru i Doboj, bilo je zakazano na Preslici. Tu su se u ponoć okupili gotovo svi muškarci iz sela Tekučice, Suhog Polja, Lipca, Pridjela i Striježevice. Pošto je izvršen raspored ljudi i pošto su data uputstva, Murat je naredio pokret u pravcu Doboja. Ustanici iz Lipca, Pridjela, Trbuka i Striježevice imali su da zauzmu Usoru i most na rijeci Bosni kod Usore, a odatle, obezbijedivši evakuaciju zaplijenjenog oružja iz usorske šećerane, sa glavninom krenu prema Doboju. Borci Tekučice i Subog Polja imali su da poruše mostove sa pravca Tuzle i odatle napadnu Doboj. Murat i Husinjani nalazili su se sa ovom grupom. Ustanici ozrenskih sela imali su oko 120 pušaka i otprilike toliko bombi. Ustanici trebavskih sela imali su ovaj zadatak: manji dio ljudstva likvidiraće žandarmerijsku stanicu u Osječanima, a glavnina će preći preko rijeke Bosne, zaposjesti željezničke stanice Kotorsko, Johovac i Rudanku, ostaviti manje obezbjeđenje prema Derventi i napasti Doboj preko Gornjeg grada, nastojeći da što prije zaposjedne staru tvrđavu i vojna skladišta u barakama na Barama. Sem toga, trebalo je da zaposjednu zgradu sreskog načelstva i likvidiraju dobojsku žandarmerijsku posadu.

Međutim, stvar nije prošla bez izdaje. U posljednjem času našao se izrod koji je pošao da obavijesti ustaške vlasti o onom što ih čeka. Bio je to Slobodan Jović iz Lipca, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Bio je čak

predviđen za komandira jedne grupe prilikom napada na Doboju. U času kad su posljednji ljudi pristizali na Preslicu, on se izdvojio i, sa ženom koja ga je prikrivena u blizini čekala, pobjegao ustašama u Doboju i sve što je znao saopštio katoličkom popu dr Kamberu. Njegovo bjekstvo je odmah primijećeno; neki su, među njima Veso i Ignjat Radojčić, čak potrčali za njim, ali im je on kroz mrak izmakao.

Murat je svoj štab smjestio kod neke stare kruške na samom lipačkom kamenolomu, odakle je imao dobar pregled situacije.

Napad sa ozrenske strane počeo je desetak minuta poslije četiri sata. Trebavska grupa, međutim, prilično je zakasnila. Ona je prvo likvidirala žandarmerijsku stanicu u Osječanima, pa onda tek pošla prema Doboju. Njoj se pridružio dio ljudstva iz sela s lijeve strane rijeke Bosne. Ozrenska grupa, pak, koja je napadala Usoru, brzo je svršila svoj posao, zaposjela fabriku šećera i željezničku stanicu i sa glavninom produžila nastupanje željezničkom prugom prema dobojskoj željezničkoj stanici. Ona grupa koja je napadala sa pravca Spreče dočekana je žestokom puščanom i mitraljeskom vatrom iz bunkera kraj željezničkog mosta. Taj bunker podigli su Austrijanci još prije prvog svjetskog rata. Naši su bili zbunjeni tako žestokim i organizovanim otporom, ali su se brzo snašli. Murat je s dijelom ljudi ostao da likvidira taj bunker, dok je glavnina prešla rijeku Bosnu i sa istoka napala dobojsku žandarmerijsku i željezničku stanicu. Trebavljani su, s nešto zadocnjenja, likvidirali Bare i preko Gornjeg grada prodrli do pod same zidine stare tvrđave u kojoj su se bile zabarikadirale ustaše. Grupa koja je nastupala od Kostajnice likvidirala je žandarmerijsku stanicu, srela se kod željezničke stanice s južnom ozrenskom grupom i u hotelu »Griz« likvidirala nešto Nijemaca koji su se tu bili zabarikadirali. Cio grad, izuzev stare tvrđave i mostova sa tuzlanske strane, bio je 23. avgusta do 12 časova u našim rukama. To su bili prvi podaci koje nam je te noći, preko svojih kurira, saopštio Murat. Bili smo veoma radoznali šta li su sve naši zaplijenili u fabrici šećera i u vojnim magacinima na Barama. Međutim, o tome Murat nije ništa javljao,

a kuriri ništa nisu znali. Iste noći uputili smo uz Muratove kurire i Spasoja Jankovića s volovskim kolima da nam prebaci što više oružja i municije. Ja sam Murata obavijestio o stanju kod nas i na maglajskom sektoru i zatražio da mi pošalje što više podataka o stanju kod njih.

Noć 23/24. avgusta proveli smo prilično uznemireno, iako za to nije bilo nekog ozbiljnijeg razloga. Uznemiravali su nas pojedini naši ljudi koji su, radi obezbjeđenja, bili istureni na pravce odakle smo mogli očekivati neka iznenađenja. Oni su pucali na svaki šušanj i tako cijele noći stvarali nepotrebnu uzbunu.

Te noći nije nam stigao nijedan kurir, ali smo oko četiri i po izjutra ugledali vatru na ozrenskom vrhu V. Ostrvici. To je bio signal da je napad na Maglaj počeo i da se u planini čuje pucnjava od Maglaja. Od Doboja su se stalno čule potmule eksplozije.

Nekako oko osam sati začusmo ubrzanu pušcanu paljbu od Sočkovca. Znali smo da na tom sektoru nema više od pet do šest naših naoružanih ljudi. Po paljbi bilo je jasno da to nisu naši, tim prije što se ubrzo začu i mitraljez. Očevidno, bio je to neprijatelj koji se na neki način probio od Tuzle, a koga usljed jutarnje magle, nismo mogli vidjeti. Odvojili smo oko četrdeset ljudi i pošli prema Sočkovcu. Kad smo stigli na potok Prenju, sreli smo nekoliko seljaka koji su bježali prema planini. Oni nam rekoše da se preko Spreče prebacila neka vojska, da je upala u Sočkovac i da sad tamo pali i ubija. Pošli smo trčećim korakom u tom pravcu, iako se paljba više nije čula. Kad smo naišli na prve sočkovačke kuće, začu se pucnjava negdje oko karanovačke željezničke stanice. Okrenuli smo se i u streljačkom stroju pošli prema stanici, odakle nas dočeka pušcana vatra. Naših boraca, koji su bili ostali u Karanovcu, nigdje nije bilo. Todor Panić komandova juriš, i mi potrčasmo otvarajući vatru. Stanica je ubrzo bila u našim rukama. Poginulo je nekoliko domobrana, a nekoliko je zarobljeno. Na staničnom peronu ležala su tri mrtva seljaka. U stvari, mrtvi su bili samo naši bespuškari Jovo Lazić i Nedo Kurjaković. Treći, mladić Savo Nedić, bio je samo

teže ranjen. Pritajio se i javio tek kad nas je po glasovima prepoznao.

U toj borbi bacio sam prvu bombu i ostao bez ijednog metka u pištolju. Kojo Kojić, seljak iz Skipovaca, koji je ubio jednog domobrana, dodao mi je njegovu pušku, jer sam ja svoju, prilikom napada na Gračanicu, dao nekom borcu, a sam krenuo s pištoljem i bombama. To je bila moja prva ozbiljna borba.

Ubrzo su počeli da se iskupljaju naši borci koje smo bili ostavili u Karanovcu, a koji su se, kad su ih domobrani iznenadili, razbježali po kukuruzima. Malo kasnije pristiže i ona naša desetina koju smo dan ranije ostavili u Gračanici i po koju smo iz Boljanića uputili Kostu Panića da je povuče. Oni su se te noći povukli prema Lendićima. Ujutru, prilikom prebacivanja preko Spreče, nabasali su na one domobrane koje smo mi razbili i otjerali s karanovačke stanice. Pripucali su na njih i kroz njihov raspored se probili do nas.

Tog prijepodneva primijetili smo s desne strane Spreče prikupljanje razbijenih domobrana. Oni su iz daljine povremeno pucali prema nama, ali nisu pokušavali da priđu rijeci.

NAPAD NA NEPRIJATELJSKA UPORIŠTA U MAGLAJU

Oko podne Todor Panić ode u Boljanić da vidi kako je raspoloženje među ljudima, a ja sam ostao sa borcima u Karanovcu.

Poslije jedan čas stiže i prvi kurir sa izvještajem iz Maglaja. Naši su te noći sa oko 50 pušaka i većim brojem bespuškara poslije kraće borbe zauzeli Maglaj. Dio vojnika i milicije su razoružali i zarobili, dok je veći dio pobjegao u pravcu Žepča. Zaplijenili su oko 130 pušaka, 15 sanduka municije, 2 puškomitraljeza, dosta sanitetskog materijala i vojne spremne. Uništili su uređaje na pošti i željezničkoj stanici. Otvorili su državne magacine sa hranom i hranu podijelili uglavnom sirotinji, a jedan dio prebacili u selo Bakotić. Božo Spasojević ie

natjerao šefa poreske uprave da mu otvori kasu, iz nje uzeo 600 000 kuna i kad ga je preplašeni činovnik zamolio za priznаницu, on mu je tu priznаницu zaista napisao i potpisao. Akcija na Maglaj uspjela je utoliko lakše što je grad napadan ne samo koncentričnom vatrom spolja nego što ju je Fikret Dedić, uz pomoć Miše Obralića, u samom mjestu prilično dobro pripremio.

Malo docnije stiže i Muratov kurir sa izvještajem da se, prema izjavama nekih seljaka, sa pravca Dervente pojavila njemačka vojska s tenkovima i topovima, što je dovelo do prilične pometnje i demoralizacije među Trebavcima, čiji su dijelovi počeli da napuštaju lijevu stranu rijeke Bosne i da se povlače u svoja sela. Murat je istovremeno javljao da se u Doboju čulo kako i od Teslića ide neka vojska; inače, da je kod njega zasad bez većih promjena, mada je situacija, što se tiče Starog grada i mostova prema Tuzli, nepromijenjena, i da će, u slučaju povlačenja, dići u vazduh stovarište municije u fabrici šećera.

Dok sam čitao Muratov izvještaj, začu se od Usore snažna detonacija, poslije koje je, u kraćim razmacima, slijedilo još nekoliko slabijih. Te eksplozije produžavale su se u toku cijelog popodneva. Jasno nam je bilo da je zapaljeno stovarište municije. Vagoni sa municijom dignuti su u vazduh na taj način što su borci otvorili pret hodno nekoliko artiljerijskih čaura i barut iz njih pomiješan sa slamom posuli po ostaloj artiljerijskoj i avionskoj municiji. Od eksplozija koje su uslijedile popucali su mnogi prozori na susjednim objektima.

Gotovo istovremeno s Muratovim kurirom stigao je i neki čiča, kurir iz Petrovog Sela. On je odatle pošao još u toku noći, ali se zadržavao po selima i stigao je prilično pijan. Zaplićući jezikom ispričao nam je da ga je poslao Milovan Gajić. Dao mu je i neko pismo koje je on putem izgubio, ali zna šta je u njemu stajalo; ispričao nam je da su se naši pod pritiskom neprijatelja povukli od Miričine prema Lužanima. Iz daljeg razgovora s tim seljakom naslutio sam da je ljude tamo zahvatila prilična demoralizacija. Od njega sam saznao i to da su te noći, između Kakmuža i Petrovog Sela, ubijeni neki ustanici Kakmužani, među njima i Miloš Đukić

i njegov brat, koji su išli s našom patrolom prema Petrovom Selu i natrapali na neku zasjedu. Miloša sam odavno poznavao. Pripadao je jednoj od naših čitalačkih grupa. Od njega smo mnogo očekivali, zato mi je ta vijest teško pala. O kakvoj se zasjedi radilo, čiča nije umio da kaže.

Od Doboja su se i dalje čule eksplozije, a od Petrovog Sela rijetka pucnjava, s povremenim mitraljeskim rafalima.

Bilo je sparno popodne. Leševi poginulih ustaša i domobrana već su zaudarali, pa smo naredili da ih zakopaju u rov koji je još prije rata bio iskopan iza stanice, kao sklonište od napada iz vazduha. Isto tako naredili smo da puste prema Gračanici jednog od zarobljenih domobrana, kome je komad bombe razvalio donju vilicu. Mi nismo imali ljekara i nismo ga mogli liječiti, pa smo ga zato prebacili preko Spreče, da ga liječe domobrani.

Pred večer, oko 6 časova, začusmo iznenada zvižduk lokomotive sa pravca Tuzle, a odmah zatim žestoku paljbu iz mitraljeza i pušaka. Iznad naših glava počеше da zvižde zrna. Prema karanovačkoj željezničkoj stanici kretao se lagano voz s jednim plato-vagonom. ispred lokomotive, na kome se iza improvizovanog grudobrana, napravljenog od željezničkih pragova i vreća s pijeskom, blistao štit teškog mitraljeza. U istom času odjeknu pucanj topa i zafijuka granata, koja preletje iznad nas i udari blizu započete zgrade nekog žitnog magacina. Bili smo iznenađeni. S nekoliko ljudi potrčah u jarak kraj vodostanice. Tu su se kraj mene našli Vojin Panić, Cvijetin Mišić, Spasoje Radić i još neki. Sem nekolicine koji su pucali nešto niže od nas, ostatak je, zahvaćen panikom, bježao glavom bez obzira, lomeći kukuruze. Ali poslije kraćeg otpora morali smo se i mi povući, i voz, uz zviždanje lokomotive i paklenu pucnjavu, lagano uđe u stanicu.

Zaustavili smo se na prvom brežuljku da osmotrimo situaciju. Duž pruge do Sočkovca gorjela su sijena i poneka kuća. U sumraku smo vidjeli karanovačku željezničku stanicu pred kojom se dimila i svijetljela lokomotiva. Gorjela je gostionica Steve Rikića-Lazarevića i još jedna kuća. Iz nekog dvorišta čula se skika svinja koje

su klali, praćena žagorom mnogih glasova i pucnjavom. Jedan top, koji su ustaše dovukle na vozu, nasumce je ispaljivao granate u pravcu planinskih sela. Poslao sam hitno jednog od ljudi da nađe Todora Panića, a mi krenusmo prema Boljaniću. Pored nas su kroz mrak prolazili ljudi, žene i djeca. Škripala su volovska kola na brzinu natovarena zavežljajima, između kojih se čuo plač djece. Svijet je bježao u planinu. U jednoj dolini naišli smo na gomilu izbjeglica. Iz nje se izdvoji jedan ostariji seljak i, kad me poznađe, počeo da viče: »Kud zavedoste ovaj narod, Tošo Vujasinoviću! Zar ne vidiš da ćemo svi pogubiti glave, zar ti nije žao ove naše djece?« Iz mraka su neki odobravali: »Pobiti ih treba kao pse, i njega i Todora Panića!« Nisam imao vremena da se objašnjavam, žurio sam na Crkvinu, gdje je trebalo da nas čeka Todor Panić. Iza nas je ostajala dolina puna rike goveda i dječjeg plača.

Na Crkvini se bio okupio veći dio naših boraca. Tu je došao i Todor Panić, koji je uz put prikupio još neke. Ubrzo su počeli pristizati i seljaci. Sporazumio sam se s Todorom da pokušamo umiriti ljude i ohrabriti ustanike. Počeo sam da im govorim. Rekao sam da se nismo digli od bijesa, nego zato što drukčije nije moglo biti. Nesreća koju su na naše glave srušili Hitler i njegov sluga Pavelić — govorio sam — liči na poplavu u gluhoj i tamnoj noći. Ta poplava ponijela je već mnoge narode, pa i nas, i sad ostaje ili da skrstimo ruke pa da potonemo, ili da njima razmahnemo pa da nekako isplivamo. Eto, mi smo izabrali ovo drugo. Ne treba da se plašite onoga na karanovačkoj stanici. Ono su ustaše privremeno uspjele da nas iznenade. Ali, gledajte, oni nas se boje, jer se ni metra ne miču od pruge i voza. Na našoj je strani pravda i istina, i zato ćemo mi na kraju pobijediti.

Uspio sam da ih smirim. Cijelu smo noć posvetili prikupljanju i organizovanju ustanika. Neke malodušnije smo razoružali, i njihove puške dali drugim — sigurnijim i odlučnijim. Izaslali smo patrolu i organizovali zasjede prema neprijatelju. Prikupljali smo podatke i nastojali da se snađemo. Na Crkvini smo obrazovali privremeni štab. Na nekim se ljudima vidjelo da ne vjeruju

da će se sve ovo dobro svršiti. Često se čulo i gundanje. Todor Panić je bio ćutljiv i spokojan. U dolini Spreče jezivo su se svijetljeli sve novi i novi požari, a s karanovačke stanice čula se stalna pucnjava. Vidjelo se da se neprijatelj zaista boji.

Te noći smo uspjeli da rasvijetlimo mnoge događaje koji su se zbili u toku 24. avgusta. Kad su naši napustili položaj kod miričinskog mosta i povukli se ka Lužanima, nisu ni primijetili da je preko mosta prešao voz koji je zatim iznenadio nas u Karanovcu. U vozu se nalazilo nekoliko stotina ustaša, domobrana i silom pokupljenih pružnih radnika, koji su ispred njega, na brzinu i letimično, popravljali slabo oštećenu prugu. Taj voz je mimošao Kakmužane, koji su držali zasjedu sa desne strane rijeke Spreče, i stigao da iznenadi nas u Karanovcu.

Iste noći smo saznali da su Trebavci, zahvaćeni panikom, zaista napustili lijevu stranu rijeke Bosne, i da su naši kod Lipca dočekali onaj kamion sa ustašama koji je promakao Milošu Lazareviću i njegovoj zasjedi. Tom prilikom su zarobili devet poznatih tuzlanskih zlikovaca, među kojima Zvonka i Tonu Pipala.

Sporazumio sam se s Todorom Panićem da ujutro krenem u pravcu Tekućice, ne bismo li tu, rušenjem jednog manjeg mosta, spriječili prodiranje voza u pravcu Doboja. Međutim, kad smo u zoru dizali ljude, primijetio sam da će to ići vrlo teško. Ljudi su sporo doručkovali, vidjelo se da svaki traži neki razlog da odloži čas polaska. Krenuli smo dosta kasno. Kad smo bili prema Tekućici, čuli smo voz koji je kroz maglu prolazio, praćen pucnjavom iz vagona. Sišli smo na prugu i odmah primijetili jednu jaku domobransku patrolu. Zauzeli smo položaj da je dočekamo. Međutim i patrola je nas primijetila i brzo pregazila na drugu stranu Spreče. Vratili smo se na Crkvinu.

Na Crkvini sam zatekao skipovačkog učitelja Relju Peću, koji se odnekud tu našao. Pričao je prilično fantastične stvari, zbog čega mu nismo mnogo vjerovali. Govorio je kako je onoga dana bio krenuo sa Skipovljanima prema Gračanici, ali da su se putem predomislili i pošli prema Doboju, jer su i odande čuli borbu. Međutim, kad su došli na sektor Trebave, vidjeli su kako se

neki Trebavljani već povlače od Doboja. Pripovijedao je o velikoj panici koja je u tim selima zahvatila narod, o tome kako su seljaci govorili: »Đe mi goloruki možemo da se borimo protiv dvije carevine!« i »Šta mi možemo protiv tenkova i topova!«, kako se u selima priča da od Dervente ide neka silna njemačka vojska. Pod utiskom tih glasina Relja se priključio grupi koja je krenula da se prebaci nama na Ozren. Iznad Spreče, u selu Gavrićima, sreli su Bogdana Gavrića s nekoliko ljudi. Oni su išli prema cesti i rijeci i tu nabasali na domobrane koji su se kretali cestom. Upravo u tom času nailazila je jedna domobranska baterija. Bogdan Gavrić, koji je vodio tu grupu, prikupio je nekoliko ljudi i poslije ispaljenog plotuna jurnuo na topove. Domobrani su se razbježali, a Bogdan je sa pet-šest ljudi priskočio topovima. Dok se on natezao oko preplašenih konja, neki prisebniji domobranski oficir, primijetivši da se radi o šaćici ustanika, prikupio je vojnike i izvršio protivnapad. Sve se to odigravalo u onom uskom klancu rijeke Spreče pred samim Dobojem.

O tom slučaju govorili su nam i neki borci koji su sudjelovali u tom sukobu, a Bogdan mi je kasnije o tome kazao ovo: Kad su domobrani izvršili protivnapad, on nije znao šta da radi. Preko Spreče nije mogao s konjima i topovima, jer su obale s obje strane skoro okomite, a voda duboka; prema Doboju takođe nije mogao, jer su s te strane tukli mitraljezi s bunkera na mostu, a od strane Tuzle napadali su domobrani. Zbog toga je na brzinu pobio konje, topove i kare gurnuo s puta u rijeku i s ljudima se prebacio preko Spreče.

Toga dana po podne stiže kurir Luke Lazarevića sa izvještajem da su naši još jutros oko deset sati napustili Maglaj. Oduševljeni uspjehom, oni su u Maglaju održali veliki miting na koji su okupili gotovo cio grad. Mada smo dali direktivu da Dedić i Brišo Obralić treba da ostanu nekompromitovani, jer su imali zadatak da i poslije našeg povlačenja produže partijski rad u Maglaju, neki od boraca koji su ih dobro poznavali izvikali su Fikreta Dedića i natjerali ga da govori na tom zboru. Maglaj je toga dana imao svečan izgled; niko nije ništa

radio. Na Stari grad naši su istakli crvenu i srpsku zastavu, a na čaršijsku džamiju crvenu i zelenu muslimansku zastavu. Sirotinja je naročito bila oduševljena besplatno podijeljenom hranom iz ustaških magacina. Kad je oduševljenje dostiglo vrhunac, dojuri od Bočine neki mladić na konju i sav uplašen saopšti da od Zavidovića kreće veliki broj ustaša, koji pale i ubijaju sve odreda. Naši su na brzinu organizovali evakuaciju, pozvali ono malo čaršijskih Srba da pođu s njima (odazvalo se svega četiri-pet) i povukli se prema Smrdinu i Rakovcu. Naravno, morao se evakuisati i Fikret Dedić.

Pred veče stigoše Josip Jovanović i Husinjani, a nešto docnije i Murat. On me nasamo obavijesti o panici koja se prenijela i na naš kraj kod Doboja. Ustanici i narod povukli su se u Duboki potok pod Preslicom. Neki otvoreno prijete da treba odmah pobiti Murata, mene i ostale komuniste.

Tih dana morao sam često da govorim. Nastojao sam da ubijedim ljude da ne treba gubiti vjeru u našu stvar, jer neprijatelj nije toliko jak da bi nam, samo ako smo dovoljno odlučni i jedinstveni, mogao naškoditi. Rezultati tog ubjeđivanja nisu bili uvijek dovoljno uspješni.

Iste noći poslije savjetovanja u Dubokom potoku, uspjeli smo da donekle organizujemo ljude koji su se tu našli. Trbučane i Striježevljane uputili smo prema Trbuku da zatvore put preko Preslice i posjednu Šaj-karaen, Bajića brdo i druge položaje iznad pruge. Pridjeljane i Lipčane poslali smo s Petkom Đurićem u pravcu njihovih sela, za koja smo saznali da ih je neprijatelj jednim dijelom popalio. Treću grupu, koju su sačinjavali ustanici iz Tekučice i Suhog Polja, povelili smo prema Tekučici, gdje smo se sreli s Todorom Panićem i dijelom Boljanićana i Karanovčana. Todora sam bio zamolio da krene za mnom s nešto najpouzdanijih ljudi, da bi nam se našao pri ruci — ako to bude trebalo — prilikom sređivanja stanja u Dubokom potoku.

Vidjeli smo da, ako hoćemo da podignemo borbeni moral kod ljudi, moramo što prije krenuti u akciju. Pri-lika nam se pružila ubrzo. Obavijestili su nas neki seljaci

da se oko Suhog Polja nalazi onaj voz s domobranima i pružnim radnicima koji užurbano upravljaju prugu. Pripremili smo zasjedu na Garića kosi. U času kad je voz nailazio, napali smo ga plotunom. Vagoni su bili puni domobrana i ustaša. Voz nismo uspjeli da zaustavimo, ali gubici koje smo nanijeli neprijatelju mora da su bili veliki. Voz je pobjegao prema Karanovcu.

Na dobojskom sektoru ostavili smo Josipa Jovanovića i Simu Lukića, a mi smo se vratili u Boljanić. Tu smo zatekli Husinjanec, bili su žalosni, jer su u borbama kod Doboja izgubili svoga komandira Ivu Bojanovića. Kad su se naši počeli povlačiti od Doboja, njega je bilo nestalo. Mnogo kasnije smo saznali da je, štiteći odstupnicu svojih drugova, bio teže ranjen i pao. Tako ranjenog su ga uhvatile ustaše, odvukle u Doboj i strijeljale. Pao je Kličević Komunističkoj partiji i Sovjetskom Savezu.

Iz ustaških i domobranskih dokumenata može se vidjeti koliko je paniku i uzbunu kod neprijatelja izazvao naš ustanak u ovom kraju. Iste noći kada se u Doboju doznalo o pripremama za ustanak, počelo je zvrjanje telefona na sve strane. Redala se depeša za depešom, da bi na kraju, u zoru 23. avgusta, ustaška vlast iz SI. Broda saopštila Zagrebu da nema više telegrafske veze sa Dobojem.

Istog dana, po naređenju svoje komande, pukovnik Durbešić je prikupio sve domobranske snage na sektoru Broda i Dervente i, uz pomoć dviju njemačkih četa i četiri tenka, hitno krenuo prema Doboju. Istovremeno je i pukovnik Mirko Paja, zapovjednik 8. pješadijskog pučka, sa glavninom svojih snaga krenuo iz pravca Tuzle prema Petrovom Selu, dok je njemačka komanda iz Banje Luke prebacila u Teslić dvije čete sa zadatkom da u zoru krene prema Doboju. Već 25. avgusta, pred večer, stigao je Francetić⁵ sa svojim ustašama u Zavidoviće i

⁵ Pukovnik Francetić, ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu, poznati krvolok, jedan od organizatora i rukovodilaca ustaških vojnih jedinica, naročito se istakao kao komandant »Ustaške crne legije« ili, kako su se oni sami nazivali, »crnaca«. Uhvaćen i ubijen u okolini Topuskog za vrijeme bitke na Neretvi.

odatle krenuo prema Doboju. Svi su oni nastupali pipavo i oprezno, i tek 26. avgusta u 17,30 mogao je pukovnik Durbešić izvijestiti svoju komandu da je s trupama ušao u Doboju i tu se sreo s jednim bataljonom tuzlanskog puka koji je u grad stigao gotovo istovremeno s njegovim jedinicama. U tom izvještaju on, pored ostalog, kaže:

»Isto tako nalaze se u Doboju 4 njemačke satnije⁶ i 8 tenkova. Od ovih su 2 satnije sa 4 tenka sa mnom došle iz Dervente a 2 satnije sa 4 tenka u Teslić. Cila akcija vodi se u sporazumu sa njemačkim trupama, a koje dobijaju upute od njemačke komande iz Banje Luke..«⁷

Pukovnik Durbešić je svaki, i najmanji, pokret bilježio i o njemu izvještavao. Ali, osim njegovih, želim da spomenem i neke druge izvještaje koji osvjetljavaju prve dane našeg ustanka. Tako sam, na primjer, našao i ovu depešu:

»Dr. Kalabin predstojnik Kabineta javlja: Dobijen je brzoglas iz Zavidovića u 12.30 sati (23. VIII) noću između 22. i 23. pobijeglo 80 radnika Srba iz tvornice »Našička« i »Šipad« u nepoznatom pravcu i pridružili se pobunjenicima, koji u 2 sata u jutru napadaju u tri pravca prema Doboju, Alaglaju i Zavidovićima. Brzglasne linije prekinute. Željeznički promet obustavljen ..«

Natporučnik Nikola Taras poslao je 26. avgusta sljedeću depešu žandarmerijskog komandanta Pavelića:

»Zapovjednik domobr. satnije nadporučnik Saračević jutros sa jednom desetinom stigao je vlakom iz Zavidovića prema Maglaju, te je kod željezničke postaje Globalarica bio opkoljen od odmetnika ali je uspio da se sa ljudstvom povрати natrag. 2 domobrana zarobljena. Pošto su im oduzeli odmetnici oružje, bluže i kape, dali su im slobodu..«⁹

Panika je, izgleda, naročito zahvatila ustaške i civilne vlasti. Tako, na primjer, veliki župan tuzlanski Ragib Čapljić javlja 23. avgusta u li časova Zagrebu:

⁶ Satnija — četa.

⁷ Arhiv Vojnoistorijskog instituta, ust.-dom. dok., kut. 1, br. reg. 26/2-1 i 2.

⁸ Isto, kut. 1, br. reg. 23/2-1.

⁹ Isto, br. reg. 26/2-1.

»Odmetnici napreduju prema Tuzli sa sviju strana. Prelaze rijeku Bosnu. Tuzla i Doboj ugroženi sa svih strana, pa i od Brčkog. Sve industrije kao Lukavac i Kreka teško su ugrožene. Željeznička pruga između Tuzle i Doboja prekinuta. Ceste ugrožene, prolaza nema. Veliki župan predao je podzapovjedniku hrvatske vojske oružnike, finanse i redare. Molimo hitnu pomoć. Šaljite zrakoplov. Nastojte da pomoć stigne svakako poslije podne ..«¹⁰

Tek je 30. avgusta u 8 časova pukovnik Durbešić — u tom času komandant svih ustaških snaga na dobojskom sektoru — mogao da javi višoj komandi:

»Na području Bosanske divizije na prostoru Derventa —Doboj—Maglaj—Tešanj—Teslić uspostavljen je red i mir. Željeznička pruga ispravna je kako između Sarajeva i Bos. Broda, tako između Doboja i Tuzle. Brzoglasne veze još nisu uspostavljene.«¹¹

Paniku, koja je, zbog pojave neprijatelja na ozrenskom sektoru, već prvih dana u manjoj ili većoj mjeri bila zahvatila narod, uspjeli smo do kraja avgusta u potpunosti da savladamo; uspjeli smo zato što smo uglavnom dobro odabirali ljude koje smo isturili na odgovorna mjesta, a što je najglavnije, pravilno smo rasporedili komuniste, koji su svojim držanjem, zalaganjem i borbenošću brzo izbili u prve redove i postali žarišta oko kojih se narod rado okupljao.

RAZVOJ DOGAĐAJA NA TREBAVI

Prvi rezultati ustanka bili su zaista takvi da smo se njima mogli ponositi. Međutim, bilo je ipak nešto što nam je donekle zagorčavalo radost. Bile su to posljedice koje je ustanak prouzrokovao u trebavskom kraju i, dalje, na sjeveru, prema Modriči i Šamcu, kao i u selima sjeverno od Doboja, na lijevoj obali rijeke Bosne.

Čim je bilo riješeno da krenem na svoj zadatak, i ja i drugovi iz Oblasnog štaba bili smo svjesni da taj za-

¹⁰ Isto, br. reg. 23/2-1.

¹¹ Isto, br. reg. 30/2-1 i 2.

datak nije ni jednostavan ni lak. Zato se u prvi čas u direktivama više postavljao naglasak na diverzije, a ne toliko na oružani ustanak. Dobojski saobraćajni i željeznički čvor, s ložionicom i željezničkom radionicom, s vojnim logorom i, posebno, sa skladištima municije i vojne spremne, imao je za Nijemce i ustaške vlasti veliku važnost. I zato nije bila nimalo čudna žurba i nervoza s kojom su nas drugovi i iz Sarajeva i iz Tuzle podsticali na što bržu akciju.

Ali upravo zato što sam dobro poznao prilike i uslove u ozrenskom kraju i okolini, bio sam od prvog časa svjestan da je raspoloženje srpskih masa prije za masovan pokret, za ustanak, a ne toliko za manje akcije.

Od prvog časa bio sam svjestan da takav pokret zahtijeva dobro odabrane sposobne ljude, koji će njima rukovoditi, kao i dosta vremena i ozbiljne organizacione pripreme. Pripreme su do posljednjeg časa zahtijevale strogu konspiraciju. Zbog toga smo u prvom našem planu ograničili cijelu stvar na područje Ozrena, kao ključno, jer leži između puteva i željezničke pruge Doboju—Tuzla, te željezničke pruge Zavidovići—Han Pijesak. Što se tiče trebavskog kraja i ostalih sela koja leže sjeverno od Doboja, smatrali smo da tu, izuzev jugozapadnog dijela (prema Doboju), te pruge i žandarmerijskih stanica u Osječanima i Podnovlju, nemamo gdje ozbiljnije ugroziti neprijatelja, tim prije jer smo morali realno računati sa našim mogućnostima. Od tih krajeva mogli smo očekivati veću pomoć i rasterećenje tek kad se razviju borbe. Zato smo u početku smatrali da akciju treba ograničiti na nekoliko najjačih trebavskih sela bližih Doboju, a preko njih možda na Rudanku i još neko selo iz bukovičke opštine.

Za ono malo komunista, s Josipom Jovanovićem, Ismetom Kapetanovićem i Čedom Jaćimovićem na čelu, i to je već bio krupan zadatak. A, eto, desilo se da smo usljed nedovoljnog vremena, a još više zato što nas Josip — ne znam iz kojih razloga — o stanju sjeverno od Doboja nije dovoljno upoznao, dozvolili da događaji daleko prevaziđu naše snage i mogućnosti. Meni je Josip

tad tvrdio da je na njegovom sektoru sve u redu, a takvi njegovi izvještaji su nas, na žalost, isuviše uspavali.

Ono što se već prvog dana zbilo — kad je u pitanju širina i masovnost ustanka — daleko je prevazišlo sva naša očekivanja. Ali je istovremeno istaklo i naše greške i slabosti. U ustanak su krenula sela sjeverno od Doboja, na mnogo širem području nego što smo predviđali. Ustanak je zahvatio dijelove derventskog i šamačkog sreza, a da ih organizaciono, čak ni površno, niko nije za to pripremio. Njih je u ustanak uglavnom povukla naša akcija.

Znali smo da u tim selima ima također dosta prikrivenog oružja, ali da ga ima onako mnogo, a naročito da će se naći toliko borbenog duha u masama, to smo uvidjeli kad je već bilo kasno.

Na sektoru Trebave situacija se razvijala drukčije nego u ozrenskom kraju. Tek kasnije, kada nam je pošlo za rukom da prikupimo više podataka, mogli smo da uočimo mnoge naše nedostatke koji su doveli do neuspjeha u tom kraju. Prvo i najglavnije, mi tome kraju nismo posvetili dovoljno pažnje, i on je u akciju ušao nepotpuno pripremljen, bez jedinstvenog i čvrstog rukovodstva. Mnogo docnije mi smo mogli da ustanovimo jedan od vrlo važnih momenata koji u prvi čas nismo zapazili, a koji je mnogo doprinio kapitulaciji toga kraja u prvim danima ustanka, i zato nas prilično skupo stao. Partijska organizacija je bila mlada. Mladi i neiskusni komunisti Josip Jovanović, Ismet Kapetanović i Čedo Jaćimović, prezaposleni organizovanjem i mobilisanjem masa, nisu ni osjetili da su im komandu i rukovodstvo preuzeli iz ruku izvjesni elementi koji su u ustanaku gledali svoje lične interese ili su nastojali da ga iskoriste u druge svrhe. Mimo njih trojice, te Kupresa, Sekšana, Mrkonjića i Bijelkića-Špasojevića, u vodstvo su se naturili tipovi kao na primjer: Stevan Botić, Marinko Mitrović (bivši žandarmerijski narednik) i još neki, koji su pustili ove mladiće da se — po njihovom računu — »igraju ustanka«, dok su oni kovali svoj plan. Stevan Botić, bivši opštinski načelnik iz Osječana, politikant i korteš Zemljoradničke stranke, pijanica i avanturista koji je svojim lakim životom imponovao izvjesnim lju-

dima u tom kraju, na svoju je ruku, zajedno s nekim svojim ljudima, dok su se noću mase kretale prema Doboju, formirao nekakav svoj štab. Ne znam da li je on o tome razgovarao s nekim od naših drugova. Pričali su mi docnije da su to neki naši saznali i da je navodno došlo do oštrih riječi između Čede Jaćimovića i Botića u času kad su naši već kretali na Doboj. Kasnije, kad sam o tome razgovarao s Josipom Jovanovićem, on mi ništa određeno nije mogao reći.

Stevan je taj svoj štab formirao u nekoj osječanskoj mehani, vjerovatno u pripitom stanju. On je od malih nogu volio da »igra neku ulogu«. Kao srednjoškolca njegova su 1914. godine hapsile austrougarske vlasti zato što je bio viđen s jednim od sarajevskih atentatora. On se time obilno koristio poslije prvog svjetskog rata. Za vrijeme rata u Španiji slao je pozdravni telegram Largu Kabaljeru, tadašnjem predsjedniku španske republikanske vlade. Važio je kao vječiti »opozicionar«, ali to mu nije smetalo da bude cijelo vrijeme predsjednik opštine.

To što je Stevan izveo u najosjetljivijem času moglo je da bude opasno, jer je već od samog početka nosilo u sebi klicu cijepanja. On je u taj svoj štab, doduše, predvidio da primi i neke naše ljude, ali na potpuno beznačajna mjesta. Za sebe je, naravno, zadržao položaj komandanta. U arhivi našao sam tu njegovu naredbu, koja glasi:

»NAREDBA BROJ 1

Komanda Ustanka u dolini Bosne, mjesec avgust 1941 god. Za podignuti ustanak na terenu Doboj—Modriča, Samac i Gradačac obrazovana je komanda i to:

- 1) Komandant Stevo Botić, nacionalni borac iz Donjih Osječana.
- 2) Načelnik štaba g. Žigić Žarko iz Kožuha.
- 3) Pomoćnik načelnika štaba učitelj Zakonović Rajko iz Grapske i za vodnika Mitrović B. Marinko iz Osječana.
- 4) Šef propagande Mitrović Drago¹² iz Tuzle.
- 5) Komesar intendant Vasiljević Obrad iz Kožuha.

¹² Treba: Mitrinović Drago.

- 6) Šef obavještajne službe Milan Jaćimović.
- 7) Transport oružja, sprema i ishrana Nedić Damjan iz Kožuha.
- 8) Ordonansi štaba za vezu Obrad Spasojević i Zdravko Seksan iz Kožuha.
- 9) Pisar u štabu Cvijanović Obrad iz Kožuha.
- 10) Sjedište štaba u žandarmerijskoj stanici Osječani.

II

Ustanak se dijeli na tri ostsjeka: Doboj — Osječani, drugi ostsjek Osječani — Modriča i treći ostsjek Modrica — Samac — Gradačac. Desno i lijevo obrazovat će se ostsjeci prema razvoju situacije.

Komandant prvog ostsjeka učitelj Boško Banjanin sa Ismetom Kapetanovićem.

Komandant drugog ostsjeka Lalić Vasilije iz Kožuha. Oba učitelja su rezervni oficiri u činu poručnika.

Za komandanta trećeg ostsjeka odrediće se lice naknadno prema situaciji.

Revolucionari za podstrek i pokret ovih masa Ismet Kapetanović, pored redovne dužnosti, i Dujković Čedo iz Osječana.

III

Komandant ostsjeka organizovaće sve potrebno sa predviđenim položajem za napad i odbranu obrazovanjem četa, vodova i desetina sa starješinskim kadrom i uspostaviti veze između ostsjeka i svih jedinica.

IV

Savetodavni organ komande ustanka Seksan Jovan i Marić Milan iz Kožuha, Vasiljević Simo iz Bušletića i Cvijanović-Zubinović Jovica iz Osječana, koji¹³ će stalno u saradnji sa komandantom Botićem stajati.«

A kad su se od Dervente pojavili njemački tenkovi, Stevan Botić i neki iz njegovog društva požurili su da spasavaju svoju kožu.

Već drugog dana pukovnik Durbešić javlja svojoj višoj komandi da su se pojavili neki pregovarači koji traže primirje, a 27. avgusta, u svome izvještaju u 22 časa, domobranska komanda u Sl. Brodu prenosi izveštaj natporučnika Bošnjaka iz Modrice, u kome ovaj javlja da je primio pismeni prijedlog četnika koji glasi:

¹³ Dokumentat je nađen kod Vase Vukovića iz Kožuha, poslije napada na Doboj 23. avgusta 1941. godine.

»Komadantu satnije hrvatske vojske Modrič. Predlažem da se obustavi svako neprijateljstvo s vaše i naše strane. Vojska neka ostaje na svojim položajima. Vi predlažite uslove za mir. U isto vrijeme njemačka komanda stavila je predlog za mir. — Stevan Botić.«¹⁴

Ovaj prijedlog je upućen natporučniku Bošnjaku preko četiri građanska lica,¹⁵ koja su bila zarobljena od strane četnika i puštena, tj. upućena s pomenutim prijedlogom.

Durbešić je odmah o tome obavijestio svoju vrhovnu komandu. Poslije hitnog savjetovanja, u kom su uzeli učešća i Nijemci, došla je saglasnost najprije njemačke komande iz Beograda. Prema njenoj direktivi njemačkim jedinicama je naređeno da ne gone i ne hapse one koji pristanu »da na cijeloj pobunjeničkoj prostoriji bace letke sa kojima će svoje drugove pobunjenike podstaknuti da prekinu borbu, jer je ista besciljna i da predaju oružje«.

I Durbešić je već 28. avgusta dobio odobrenje i uputstvo za pregovore, kao i uslove koje treba postaviti. U njima se između ostalog tražilo da se najprije puste pohvatani taoci i da ustanici predaju oružje i municiju. Takođe je traženo da se odrede taoci i oni koji će preuzeti odgovornost da se sela neće buniti, kao i to da se odmah prokažu vođe pobunjenika i da se pomogne vojnim i ustaškim vlastima u njihovu pronalaženju. Za ovaj posao predviđene su bile i nagrade.

Durbešić je požurio da postupi prema uputstvima koja je potpisao lično Kvaternik.

U njegovom izvještaju od 29. avgusta, pored ostalog, stoji:

»Odmetnici pristaju na uslove po zapovjedi vojskovođe telefonskim putem od danas. Pregovarači su predali spisak ljudi, koji odgovaraju za red i mir u selima od Doboja do Modriče. Dalje su predali spisak lica vođa pobune i obećali su u koliko bude moguće, da će ih sami uhvatiti i predati. Inače se iz spiska tačno vidi gdje se koji nalazi, pa ćemo ih mi tili onaj koji će da ostane u Doboju, uhvatiti.«

¹⁴ Arhiv V. I. I., ust.-dom. dok., kut. 1, br. reg. 27/2.

¹⁵ Dvojica od njih su bili zarobljeni žandari.

Nešto docnije dostavlja imena pregovarača, kao i imena onih koje su pregovarači označili kao kolovođe pobune:

»Imena pregovarača:

1. Pavlović Savo iz sela Osječani Donji.
2. Vasiljević Simo iz sela Bušletić.
3. Jedič Henrih iz sela Osječani.
4. Cvijanović Ivica¹⁶ iz sela Osječani Donji.
5. Jovan Seksan iz sela Osječani Donji.
6. Paravac Jovan iz sela Kostajnice.

Imena kolovođa pobune:

1. Seksan Milan iz sela Kožuhe, nalazi se sada u šumi Trebava.
2. Pajdić Ranko iz sela Kožuhe, nalazi se u šumi Trebava.
3. Nedić Damjan iz sela Kožuhe, nalazi se u šumi Trebava.
4. Jaćimović Čedo iz sela Osječani Donji, nalazi se u šumi.
5. Đorđić Boško iz sela Kožuha, nalazi se u šumi Trebava.
6. Bijelkić Obrad iz sela Kožuhe, nalazi se sada u šumi Trebava.
7. Botić Stevan iz sela čifčije, nalazi se kod svoje kuće.
8. Urošević Boško iz sela Bušletić, nalazi se kod svoje kuće.
9. Urošević Bogdan iz sela Bušletić, nalazi se kod svoje kuće.
10. Vuković Vaso iz sela Kožuhe, nalazi se kod svoje kuće.
11. Mitrović Novak iz sela Kožuhe, nalazi se kod svoje kuće.
12. Ostojić Mileta iz sela Bušletić, nalazi se kod svoje kuće.
13. Kupres Miloš iz sela Kožuhe, nalazi se u šumi Trebava.
14. Cvijanović Živko iz sela Osječani Donji, nalazi se kod kuće.
15. Kapetanović Ismet iz sela Kostajnica, nalazi se u šumi Trebava.
16. Prešić Miljan iz sela Kostajnica, nalazi se kod svoje kuće.«¹⁷

¹⁶ Tačno: Cvijanović Jovica.

¹⁷ Arhiv V. I. I., ust.-dom. dok., kut. 1, br. reg. 28/2-1.

Od šest pregovarača-izdajnika, kao što se vidi, trojica su bila Botičevi »savjetodavni organi komande ustanaka«. Među pregovaračima bio je, iako se u spisku ne nalazi, i Milan Marić. Svi su oni vrlo dobro znali uslove koji su bili postavljeni za predaju. Oni su znali da se u tim uslovima govori o prokazivanju svih koji su učestvovali u organizaciji pobune, pa su se ipak prihvatili tog posla. Oni su pomogli ustašama u organizovanju hajke, koja je obavljena uz njihovo aktivno učešće i pomoć.¹⁸

Naravno da u hajci, čije su posljedice bile strahovite, ti izdajnici nisu bili sami. Trebavska sela, koja su krenula u ustanak s više pušaka i ostalog oružja nego što je imao cio ozrenski kraj, počela su sada da predaju oružje gotovo bez otpora. Ono malo otpora što su mjestimično pružala bilo je više posljedica nekog očajanja nego organizovanosti. Ustaše su u Doboju dotjerale desetak-petnaest kola natovarenih oružjem i municijom. One koji su se predavali, ili one koje su oni uhvatili, tjerali su u improvizovani koncentracioni logor u Doboju, u kome se sabralo oko dvije hiljade ljudi, žena i djece. Ovladala je bila psihoza malodušnosti i kukavičluka, ljudi su prokazivali jedni druge i navodili na njih ustaše. Bili su to, zaista, crni dani za trebavski kraj.

Zanimljivo je kako je Stevan Botić — koji je, kao što smo vidjeli, takođe poveo neke pregovore sa okupatorom — uspio da se izvuče i sakrije pod okrilje onih naših tridesetak ljudi koji su pod komandom Ismeta Kapetanovića i Miloša Kupresa sačuvali hladnokrvnost i ponos, povukli se u šume Trebave i tu se prikrivali.

Uz studenta Čedu Jaćimovića okupila se bila jedna manja grupa u kojoj su bili Milan Seksan,¹⁹ Obrad Bjelkić, Ranko Pajdić, Damjan Nedić i Nedo Čakarević. Zbunjeni panikom i pokolebani hajkom, oni su krenuli

¹⁸ Jedan od najodgovornijih među njima bio je, svakako, stari Jovan Seksan. On se nije stidio da, pored ostalih, dostavi ustašama i svoje sinove i unuke, samo da bi sebe osigurao. Tom prilikom se javno odrekao svoje djece.

¹⁹ Njegov brat Vlado strijeljan je u Beogradu kao član jedne naše diverzantske grupe.

prema Majevidi. Neki su mi pričali da im je cilj bio dokopati se Srbije, koja je već bila u ustanku. Međutim, kad su stigli u selo Džakule, u srezu gračaničkom, nabasali su na nekoga Maliha Šerića i počeli s njim razgovor, moleći ga da im za dobru nagradu pokaže put. Ovaj je po svojoj ženi poručio Omeru Zaketoviću, muhtaru sela Džakula, da im pripremi zasjedu. Muhtar im zasjedu pripremi, a vodič ih u nju uvede. Tu ih razoružaju i uzmu im novac, tješeći ih da će im pokazati put za Majevidu, ali ih povedu opštinskoj zgradi u selu Dobrovcima, gdje su ih već čekale ustaše po koje je muhtar poručio. Tu ih vežu i potjeraju tukući. Pričali su mi da je u tom času naišao neki Salih-beg Čekić iz sela Dobrovaca i kad je saznao šta se desilo, pljunuo je muhtaru u lice i počeo da ga psuje. U mrcvarenju Cede i njegove grupe naročito se istakao neki žandar Josip Tasović. Dotjerani su prvo u Gračanicu, a odatavde u Doboju.

DOGAĐAJI NA LIJEVOJ STRANI RIJEKE BOSNE

U ustanak je krenuo i cio kraj koji čine sela u širem pojasu s lijeve strane rijeke Bosne, sjeverno od Doboja pa do blizu Dervente i Odžaka. Međutim, ona su krenula spontano, potpuno nepripremljena. Veći dio onih koji su uzeli učešća u ustanku saznao je šta se sprema tek kasno u noć, uoči samog ustanka. Mnogi od njih krenuli su podstaknuti eksplozijama bombi i pucnjavom koja je nastala prilikom napada Trebavljana na osječansku žandarmerijsku stanicu. I upravo to odsustvo organizacije, a još više odsustvo svake veze s ovim krajem, imalo je veoma tragične posljedice.

U ustanak su krenula gotovo sva sela tadašnje velikobukovačke i johovačke opštine. Kasnije smo saznali da, osim nekoliko sastanaka s pojedincima, u ta sela niko od naših drugova nije zalazio, niti ih je pokušao da pripremi za događaje koji su nastupali. Samo je, iz-

²⁰ Muhtar — starješina u muslimanskim selima.

gleda, Ismet Kapetanović prelazio nekoliko puta na tu stranu i razgovarao s Radom Tomanićem, bivšim aktivnim gardijskim podoficirom iz sela Rudanke. Zna se da su se njih dva sastala u selu Kostajnici u petak po podne, uoči samog ustanka. U nekim od tih sela radio je ponešto i naš simpatizer Nedeljko Čakarević, ali se sve to zbivalo u sasvim uskom krugu ljudi.

U noć 22. avgusta dio sela bukovičke i johovačke opštine okupio se na zbornom mjestu u Krušiku, neda-leko od željezničke stanice Rudanke. Tu je okupljenima govorio Nedeljko Čakarević. Sjevernija sela tih opština okupila su se ispod sela Pločnika, gdje im je Rade Tomanić održao govor i pokušavao da ih organizuje u borbene jedinice. Dok se to dešavalo, začula se eksplozija bombi i puščana paljba od osječanske žandarmerijske stanice. Odjek bombi u noći uzbudio je masu, i prilično olakšao Radi i Nedeljku da na brzinu organizuju nepripremljenu masu od oko hiljadu ljudi. Akcija je počela odmah. Na brzinu su porušeni svi telefonski stubovi i iskidane žice između sela čifčije i Pločnika. Dok su jedni rušili željezničku prugu i razbijali skretnice na željezničkoj stanici Rudanki, drugi su obarali stabla i prenosili nekoliko hiljada željezničkih pragova sa skladišta drvarskih trgovaca Bjelobabe i Kondića, da bi što bolje zabarikadirali cestu i prugu.

Dio naoružanih krenuo je pod vodstvom Tomanića i Čakarevića prema Doboju, da bi se negdje ispod Bara priključili Trebavcima koji su nastupali prema vojnim magacinima i gradu. Oni su, kao što smo vidjeli, u prvom naletu zauzeli barake u kojima su se nalazila vojna skladišta i likvidirali dobojsku žandarmerijsku stanicu, gdje su zarobili jednog višeg žandarmerijskog oficira i jednog kapetana.

Nešto slično, ali još neorganizovanije, odigralo se i u selima između Dervente i Modriče.

Nekoliko sastanaka koje su održali u selu Ritešiću Čedo Jaćimović, Milan Seksan, Obrad Bjelkić i Đorđo Đorđić, ljudi mladi i neiskusni, s nekolicinom mještana, samo su nagovijestili neke stvari. Tek sastanak koji je održan po podne 22. avgusta u selu Ritešiću bio je kon-

kretan. Na njemu se na brzinu dogovorilo o organizaciji i zadacima ustanika u tim selima. Pored pomenute četvorice, od domaćih su sastanku prisustvovali Vlado Šuput, Milovan Starčević, Mile Dejanović, Stanko Narić, Jovo Vukelić, Maksim Danilović i Jovan Vukmirović, Košta Stojčić, Ostoja Stojčinović, Branko Starčević, Velimir Popović i još neki. Tom sastanku su prisustvovala i dva brata Porobića.

U prvi mrak počelo je okupljanje pojedinaca. Istovremeno kad se začula borba oko osječanske žandarmerijske stanice, stigao je i kurir iz Osječana. Tek tad počela je prava mobilizacija. Na zvonjavu zvona sa seoskih crkava okupilo se preko hiljadu ljudi. U cijeloj toj masi, svega njih oko trideset bilo je naoružano puškama.

Glavninu su činili seljaci iz sela Dugog Polja, Podnovlja, Glogovice, Božinaca, Trnjana, Majevca, Ritešića i Botajice.

Ustanici sela Majevca, Ritešića i Trnjana, pod vodstvom Ostoje Stojčinovića, po grupama su krenuli na rušenje drumskog i željezničkog mosta na rijeci Veličanki, te pruge i telegrafsko-telefonskih stubova između željezničkih stanica Kotsorsko i Komarica. Zatim su zauzeli položaje prema selima Komarici, Bunaru i Božicima Koloniji.

Ustanici sela Podnovlja, Glogovice i Dugog Polja krenuli su na žandarmerijsku kasarnu u Podnovlju i brzo je zauzeli. Žandari i nešto ustaša iz sela uspjeli su da pobjegnu, a ustanici su organizovali rušenje mostova na putevima prema Doboju, Derventi i Odžaku. Ustanici su, s crvenim zastavama na čelu, krenuli prema hrvatskim selima, pozivajući njihovo stanovništvo da krene s njima u borbu. Međutim, dočekala ih je puščana paljba, jer su ustaše bile alarmirane još u toku noći. Ustanici tada poslaše pregovarače nekadašnjem istaknutom pristalici dr Mačeka, parohu bukovačkom i katoličkom popu Ivanu Rajiću, tražeći od njega da posreduje u selima svoje parohije da pomognu ili bar da ne odmažu ustanak. Malo je njih znalo da je pop Rajić već u to vrijeme bio jedan od važnih ustaških prvaka toga kraja. Poslani su bili još neki da pokušaju pregovore u selima na koje se

u to vrijeme oslanjala ustaška vlast. Tako je, na primjer, Rade Ružojčić pokušao da agituje, ali je bio ubijen pred svojom kućom, pred ženom i petoro djece.

Međutim, svi su ti pregovorili bili uzaludni. Borba je poprimala sve žešće razmjere. Front, koji se sam sobom nametnuo, bio je dug preko 20 kilometara, a ustanika naoružanih vatrenim oružjem, iako im se broj u toku dana nešto povećao, bilo je malo. Ustašama su stalno pristizala pojačanja. Ustanici su već u samom početku formirali svoje rukovodstvo. Komandiri, na brzinu i u toku prvih borbi formiranih jedinica, bili su Jovan Danilović, Jovan Vukelić, Branko Starčević, Boško Pajić, Milovan Starčević, Ostoja Stojčinović, Velimir Popović i Drago Suvajac. Organizovan je i neke vrste štab, u koji su ušli Petar Đurđić, Maksim Danilović i Stanko Narić. Sjedište im je bilo u kući Petra Đurđevića u Glogovici. Organizovana je kurirska služba i osnovane su kuhinje za ishranu boraca.

Na žalost, nikog nije bilo da poveže, organizuje i iskoristi raspoloženje masa, kako onih koje su nastupale prema Doboju, tako i onih koje su bile okrenute sjeveru, tj. prema Derventi, Odžaku i Modriči. Jako su Rade Tomanić i Čakarević i štab iz Glogovice slali kurire, tražeći veze sa drugovima na trebavskoj strani, sva njihova nastojanja ostala su uzaludna. Gotovo svi odgovorni drugovi sa Trebave usmjerili su se prema Doboju, koji je u stvari i bio naš glavni zadatak. Ne znam zašto se Josip Jovanović još u toku prve noći ustanka prebacio u Lipac i nije se više vraćao na trebavsku stranu. Većina tih drugova bila je mlada i neiskusna, i događaji su ih već u samim pripremama ustanka počeli bili da prevazilaze. I tako je masa ustanika, kako onih s trebavske strane, tako i onih s lijeve strane Bosne, ostala prepuštena, uglavnom, samoj sebi. Veći broj njih osjetio je to već prvog jutra, a naročito kad su u toku prijepodneva 23. avgusta počeli iznad tek oslobođene teritorije da nadlijeću neprijateljski avioni i da zasipaju sve sumnjive ciljeve avionskim bombama. Velik broj njih razbježao se kućama, nastojeći da se priкриje.

Rade Tomanić i Čakarević, kao i većina drugova iz glogovačkog odnosno vučjačkog rukovodstva, pokušavali

su da zadrže i organizuju one najsavjesnije i najborbenije.

Međutim, neprijatelj je i ovdje veoma brzo uspio da pokoleba i razbije ustaničke redove, zahvaljujući izvjesnim izrodima i malodušnicima koji su pokušavali da pregovorima izmole neko »primirje«. Gotovo istovremeno kad i Stevan Botić, kao i neka grupica iz Vranjaka, nudili su se i oni da pregovaraju. Nastupanje pukovnika Durbešića i dviju njemačkih četa, pomognutih tenkovima, od Dervente, te jakih ustaških i domobranskih snaga od Modriče i Odžaka, unijelo je još veću pometnju. Pa ipak, ni tu nije neprijatelju pošlo za rukom da brzo i bez krvave borbe savlada otpor ustanika.

Kad tok događaja na ovom sektoru posmatramo retrospektivno, jasno je da je poraz koji smo doživjeli bio na prvom mjestu posljedica odsustva svakog ozbiljnijeg i dubljeg organizacionog rada. Naravno da je za takav rad trebalo i više vremena i više doraslih kadrova. Važnost dobojskog čvora, do kojeg je neprijatelju u tolikoj mjeri bilo stalo, nije bila ni za nas ništa manja. Danas je jasno da je na taj zadatak trebalo odvojiti i više doraslih drugova. Na žalost, mi ih u tom času nismo imali. Da bar nismo morali da toliko žurimo s akcijom. Ali ko je u tom času mogao o svemu tome da misli!

Bez obzira na sve to, neprijatelju je trebalo skoro četiri dana da iz pravca Dervente stigne do Doboja. Nešto otpor grupica, i čak pojedinaca, a još više uklanjanje zapreka i barikada, (neke od njih neprijatelj je morao da ruši topovima, druge je polivao benzinom i palio, dok je oborena stabla izvlačio s puta pomoću tenkova), učinili su da je Durbešić mogao da uđe u Doboj tek 26. avgusta po podne.

Rade Tomanić, uz koga su ostali još samo Simeun Šarčević, Marko Stokić, Mirko Petrović i Nedo Tošić, pokušao je još jednom da uspostavi vezu s drugovima sa trebavske strane. Prešli su rijeku Bosnu. Lutali su oko Kostajnice. Pričao mi je Marko Stokić o tom njihovom lutanju: »Nismo nikog pronašli sem dvojice naoružanih Kostajničana, koji su kao i mi lutali. Nisu ništa znali

da nam kažu kud su otišli Ismet i ostali. Kod škole nije nikog bilo. Čekali smo nekoliko sati. A oko ponoći krenuli smo nazad, prema selu Leskovim Vodama, iako smo znali da ni tamo nikog nema. U povratku Rade je pokušao nekoliko puta da odšrafi bombu, da bi izvršio samoubistvo. Bio je očajan zbog neuspjeha. Stalno je govorio o svojoj odgovornosti pred narodom. Uspjeh smo nekako da ga u tom spriječimo. Kad smo prešli rijeku Bosnu, legao je pod prvo drvo, rekavši da više ne može da ide. Mi smo neko vrijeme kraj njega sjedili, a kad je počelo da sviče, pozvali smo ga da s nama krene, te da još za mraka pređemo prugu i cestu. Odbio je. Na to smo Simeun Šarčević i ja s lakim mitraljezom krenuli prema selu Rudanki, a Rade i Nedo ostadoše pod onim drvetom. Kako sam kasnije čuo i njih su dvojica docnije krenuli prema Pločniku. U tom selu su se popeli na tavan neke staje da se odmore. Kad je Rade zaspao, Nedo je otišao u Prisade nekim ustašama i obavijestio ih gdje se Rade nalazi. Rade je bio ubrzo na spavanju uhvaćen. Nedo je docnije bio jedan od glavnih potkazivača i izdajnika. On je ustašama dao listu i podatke o većem broju najaktivnijih ustanika, i bio jedan od glavnih svjedoka pred ustaškim prijekim sudom.

Na Vučjaku su događaji tekli nešto malo drukčije. Front koji su prvog dana obrazovali Vučjačani uspio je nekako da se održi sve do izjutra 26. avgusta, a onda se, pod pritiskom jakih ustaških i domobranskih snaga, počeo da povija. Ljudi, žene i djeca počeli su već toga dana da se povlače preko rijeke Bosne prema Kožuhama i Koprivni. Borci su zadržali neprijatelja sve do jutra 27. avgusta. U toku tog prijepodneva neprijatelj je kod sela Trnjana i Božinaca uspio da na većoj širini probije front. Oko podne, kad je borcima već ponestalo municije, počelo je povlačenje prema Trebavi. Nadali su se da će naići na prihvrat. Međutim, naišli su na domobrane koji su nastupali od Modriče preko Vranjaka.

TEROR I ŽRTVE U PRVIM DANIMA USTANKA

Zvjerstva koja je neprijatelj počinio poslije ugušenja ustanka na lijevoj strani rijeke Bosne u selima bukovičke i johovačke opštine i na Trebavi, daleko prevazilaze sve ono što se desilo u okolini Maglaja i oko Tekuće, tj. na ozrenskom sektoru. Neprijatelj je to ovdje mogao da učini jer više nije bilo organizovanog otpora. Osim pljačke i paljevine, počinjene naročito po Vučjaku, a u kojima je učestvovao i ološ iz susjednih sela, pobijene su bile desetine ljudi i žena, uglavnom starijeg svijeta. U svom bijesu ustaše su činile zvjerstva kakvih je prije toga malo gdje bilo. Ubijenoj starici Mari Kekić iz Dugog Polja stavili su pod mrtvu glavu njenog ubijenog psa. Sedamdesetogodišnju Anicu Danilović iz Glogovca vezali su za konjska kola i pustili konje u trk. Vlajku Kalabiću i njegovoj ženi isijecali su čašice iz koljena, vadili oči, sjeckli nos i uši, a Lazaru Petroviću iz Pločnika živom su kožu derali i ostavili ga da u najstrašnijim mukama umre.

Lov na ljude produžavao se danima. Nešto slično onom koncentracionom logoru u Doboju, ustaše su organizovale i u Derventi, Modrići i Gradačcu. U te logore dogonili su starce, žene i djecu, ali još češće one za koje su smatrali da su učestvovali u ustanku. Naši drugovi u mjestima gdje su organizovani logori, dovijali su se na razne načine u želji da spasu bar jedan broj zatvorenika.

Kao i na Trebavi, i ovdje se našlo prilično onih koji su, izdajući i potkazujući, pokušavali da sebe sačuvaju. U noći 28. avgusta, kod bivše žandarmerijske stanice u Podnovlju, ustaše su strijeljale prve pohvatane ustanike na Vučjaku. Tu su strijeljali Miloša, Branka i Žarka Starčevića,²¹ zatim Svetu i Ostoju Šaporce i još neke. Mnogi su izvedeni pred prijeki sud u Derventi i tu poslije suđenja strijeljani. Prema nekim podacima, s vučjačkog sektora

Žarko je tom prilikom bio samo ranjen, te je noću, kad su odnijeli mrtve s ceste, uspio da se spase. Kasnije je bio ponovo uhvaćen i zajedno s ocem izveden u Sarajevo pred prijeki sud, ali je opet ostao živ.

palo je u ovih nekoliko dana, što u borbama, što kao žrtve ustaškog terora, oko 95 ljudi. Tu nisu uračunati oni koji su otjerani u logore i više se nikad iz njih nisu vratili.

Iz bukovačke i johovačke opštine otjerano je u logor u Doboju oko 70 ljudi, uglavnom mladića koji su učestvovali u napadu na Doboju. Tu su dogonjeni i oni koji su bili pohvatani po trebavskim selima. Sudio im je pokretni prijeku sud u Doboju. Sud je zasijedao u sali Sokolškog doma. Pored grupe koja je pohvatana zajedno sa Čedom Jaćimovićem, te Rade Tomanića, tu je suđeno i Obradu Božiću,²² koji se našao u ustaškim rukama, kao i ranjenom komandiru husinskih rudara Ivi Bojanovića. Zna se samo da je u prvoj grupi suđenih ustanika strijeljano njih 148, među kojima svi koje sam spomenuo. Svi su se, gotovo po pravilu, junački držali na strijeljanju. Rade Tomanić i Ivo Bojanović pokušali su da govore, dok su ostali kličući Partiji i Sovjetskom Savezu padali pokošeni ustaškim mecima. Strijeljali su ih u Barama, nedaleko od spaljenih i eksplozijom razorenih vojnih skladišta, na koja su sa zanosom i uspjehom jurišali prvog dana ustanka.

Kad je riječ o malodušnicima i izdajnicima, jasno je da se u većini slučajeva radilo o nedovoljnoj svijesti, i o strahu. Naravno da se među njima našlo i nekoliko svjesnih. Ali već prve borbe uspjele su da zbune i jednog komunistu. Riječ je, naime, o zavidovićkom radniku Jakovu Džidariću Džidari. Džidarić je pripadao maloj i slaboj partijskoj organizaciji u Zavidovićima s kojom su radili i održavali veze Petar Dokić i Miloš Nedić.

²² Obrada Božića je na prevaru domamio Mato Raos, komandir žandarmerijske stanice u Osječanima. Taj Raos je bio zarobljen već prve noći ustanka, pri napadu na žandarmerijsku stanicu u Osječanima, ali, iako se znalo koliko je to bio vjeran sluga ustašama, njega je Stevan Botić već drugog dana pustio, vjerovatno da bi preko njega mogao da »pregovara«. Raos je Božiću garantovao slobodu ako se njemu lično preda. Kad mu se Božić javio, Raos ga je uhapsio. Pred prijekim sudom Božić je dokazivao da nije učestvovao u ustanku. Međutim, izdajnik Cedo Živković, bivši policajac, izjavio je da je Božić bio među organizatorima. Ove sam podatke saznao mnogo docnije.

Noću 22. avgusta, na poziv Miloša Nedića, napustilo je Zavidoviće oko 80 pilanskih radnika Srba, većinom seljaka iz okolnih sela. Mi smo te ljude pozvali da ih ne bismo izlagali ustaškim represalijama i teroru poslije izbijanja ustanka, a računali smo istovremeno da će se veći broj njih priključiti borcima, što se uglavnom i desilo. Među njima je izašao i Džidara. Međutim, naše povlačenje iz Maglaja i glasine kojima je neprijatelj pokušao da unese pometnju u naše redove djelovali su toliko na ovog slabića da je krišom napustio jedinicu i ko zna kako se našao u rukama ustaša. On je — kako sam u zapisniku kaže — »dao do znanja dragocjene podatke, a stojim vlastima na raspoloženju, da im učinim sve što treba, pa ako bude potrebno molim da se uputim sa vojskom na front gdje ću im pokazati gdje se sve pobunjenici nalaze i gdje im je smještena municija. Ja sam se pod impresijom i prijetnjom Doke Pere pridružio njima, a čim sam iskoristio prvu priliku, evo sam se odmah povratio i predao vlastima, pa molim vlast da mi se ovo ne upiše u grijeh, nego da budem pošteđen...«

Pored niza podataka koje je dao, u zapisniku njegova saslušanja stoji i ovo:

»Tendencija pobunjenika jeste proglašenje u cijeloj zemlji komunističkog režima i njegove uprave. Pobunjenicima je bila zabranjena svaka pljačka i nasilje, od strane naših komandanata, jedino imali su se opljačkati državne ustanove a zatim preuzeti sva vlast radi uprave. Pobunjenicima rukovodi i upravlja na ovom frontu kao vrhovni zapovjednik Dedić Fikret, bivši poštanski činovnik u Maglaju, Pero Doko, student agronomije, i nad svima postoji još jedan vrhovni komandant Tošo, čije prezime ne znam, inače je bio viši činovnik kod državne železare u Zenici.« On dalje kaže: »Pobunjenici su vrlo mizerno živjeli i bili loše naoružani i obučeni, sve dok nisu izvršili upad u Doboj, Usoru i Maglaj gdje su se snabdjeli sa oružjem, municijom, novcem, hranom i ostalim potrebama. Kod pobunjenika i komita vlada velika disciplina, imaju svoje redovne vojne sudove, za nasilje i pljačku smjesta vrše streljanje... Kod pobunjenika moral i raspoloženje je dobro i odlučni su. Ovim oću da rekнем, da su rješeni i spremni

da svi do zadnjeg izginu, a to zato, da bi mogli postići svoj određeni cilj, proglašenje komunističkog režima.«²³

Dosta je napričao ustaškoj vlasti ovaj izdajnik, i to uglavnom tačnog. Ne znam što mu je palo na pamet ono »proglašenje komunističkog režima«. Mi to u tom času nismo postavljali kao cilj, čak ni u partijskim jedinicama, a kamoli da bismo takve parole koristili u svojoj agitaciji i ubjeđivanju. Ali ono što je sigurno tačno, jeste upravo to da su borbeni moral i čvrstina borbenih redova na ozrenskom sektoru bili, bez obzira na sve, na dostojnoj visini i da rad koji je uložen u pripreme ustanka nije bio uzaludan.

Među glavne podstrekače terora u ovim krajevima spadaju, svakako, dobojski katolički sveštenik dr Dragutin Kamber, dobojski advokat Omer Muftić i bukovički paroh i ustaški tabornik Ivan Rajić.

Taj pop Kamber, inače poznati ustaški zlikovac, išao je — povodom našeg ustanka — s nekom deputacijom Paveliću i poslije toga napisao poglavniku, na njegov zahtjev, pismo. To pismo imalo je, izgleda, prilično uticaja na dalju politiku ustaških rukovodećih krugova. Ja se služim kopijom, a pošto je pismo veoma dugo i opširno, navodim iz njega samo najvažnije dijelove. U tom pismu, govoreći o našem ustanku, on, između ostalog, kaže:

»Prije svega, pobuna srpskog, četničkog i komunističkog elementa mnogo je realnija činjenica, nego što se to vidi iz izjava službenih osoba i kontradiktovanih novinskih izvještaja, koji s jedne strane pišu romantično novinske članke o pobuni, a s druge strane iznose činjenice koje tu romantiku poslije demantuju. Potrebno je golo i čisto istini gledati u oči. Potrebno je postaviti realnu dijagnozu da se mogu naći i upotrebiti razni lijekovi...«

Zatim, pošto je nabrojao uzroke pobune, koje pripisuje moskovskoj i londonskoj »promičbi« i »našim hrvatskim greškama«, prelazi na događaje u samom Do-boju:

²³ Arhiv V.I.I., ust.-dom. dok., kut. 143-C, fase. 2, dok br. 36, fase. 4, dok. br. 42.

»U noći od 22/23 kolovoza buknula je pobuna od Maglaja do Podnovlja na Savi,²⁴ s jedne strane, a s druge strane dolinom Spreče od Doboja do Bosanskog Petrovog Sela. To područje je preko 60 km dužine i preko 30 km dubine.

Osim kidanja veza i razoružavanja naših sela, glavni cilj ovog napada bio je Doboj. Doboj bi po mome mišljenju odmah osvojili, da nije slučajno jedan od Srba primljen tajno u katoličku vjeru otkrio pobunu nekoliko sati ranije i tako osujetio pad Doboja.

Međutim u Doboju bilo je malo naoružanih branitelja. Valjda stotina vojnika i drugih pedesetak. Kako je 22. VIII. bio pazarin dan došao je na pazar veliki broj srpskih seljaka, kako smo kasnije vidjeli jednostavno zaostalih u gradu i periferiji po zasjedama, pa kada su tisuće drugih navalili iz vana, onda su izvirali iznutra tako da su se branioši pomiješali sa napadačima. Napad je započeo u 4.30 sati u jutro, a u 7 sati napadači su zarobili oko 5 — 6 njemačkih vojnika, obadva satnika, oružničkog i vojničkog, krstarili Dobojem uzduž i poprijeko. Ipak su se sačuvala izvjesna gnjezda otpora pa je Doboj centar opet očišćen i pobunjenici potisnuti na periferiju koju su držali više od tri dana. Tu su iz vojnih magacina pouzimali oružje i municiju koliko su htjeli, a onda su dva magazina digli u zrak. Kako sam čuo, samo u jednom od ovih bile su 93 teške avionske bombe, 10.000 topovskih granata i samih puščanih metaka oko 9 i po miliona. Naravno da je pri tome uništeno mnogo kuća i narodne imovine. Srećom i velikim božijim čudom niko nije tom prilikom poginuo. Na Doboj je trebalo vršiti sa tri strane koncentrisani napad, da se oslobodi od pobunjeničkog pritiska. Iz Broda, Tuzle i Sarajeva njegova borba na život i smrt trajala je više od tri dana. Naravno da ima dosta poginulih. Promet prema Sarajevu bio je zaustavljen gotovo čitavu sedmicu, jer su i prugu pokvarili, a Maglaj su čak i zauzeli, te napravili vladu od dva dana. Sada je u Doboj stiglo dosta vojske, oko 360 Njemaca i preko 1.000 hrvatskih vojnika. Pobunjenici su se povukli u planinu Ozren. Ozrenska grupa i nadalje vrši ispade i napadanje, pali željezničke stanice, kvari prugu prema Sarajevu i Tuzli i čarka sa njemačkim i hrvatskim četama. U jednom okršaju oko Trbuka morali su Njemci i naši povući se. Njemci su imali 4 mrtva i 1 izgubljenog, 1 lajtnant je ležao zagubljen 4 dana, više ranjenih, a naših hrvatskih ranjenika, mrtvaca i izgubljenih bilo je više. Pobunjeničke predstraže od Doboja udaljene su u zračnoj liniji 4 — 5 km. Svaki dan ima dogo-

²⁴ Selo Podnovlje je na rijeci Bosni, desetak kilometara jugozapadno od Modriče.

dovština da nekog zarobe pa puste, nekog ustrijele, drugog natjeraju itd. Takva je situacija sada. Vojska je u Doboju, a pobunjenici u planini po srpskim selima oko planina. Nema još znakova popuštanja i predaje, čak se čuje da dobijaju pojačanje i da gaje velike nade.«

Govoreći dalje o poukama koje ustaše mogu izvući ovog, on kaže:

»Kao na kakvom školskom primjeru vidi se kako nemamo nikakve organizirane i sposobne obavještajne službe. Pobuna se sprema sedmicama, a možda i mjesecima, a hrvatska službena vlast ništa ne zna, nego se tek saznaje za pobunu par sati prije preko župnika, kojem to otkriva jedan novovjernik. Koliko sposobnosti za tajnu i to kolektivnu tajnu s njihove strane: Spremati mjesecima oružje, a sedmicama vršiti dogovore, vladati se prividno posve legalno, ne ispaliti ni jedan metak uzalud, ničim se ne odati, a koliko tek dječije nespretnosti s naše strane.

Potrebno je u Doboju držati jaču posadu, napraviti ga bolje vojničkim mjestom, radi njegove vanredne pozicije kao čvorišta odakle bi se imali da čiste prometni putevi i krajevi. Strahovita je bila lakoumnost ostaviti ga na maloj posadi i to još sa ogromnim magacinima municije ...

Dobro bi bilo, dapače bilo bi možda neophodno potrebno, da se naoruža naš narod u Bosni i da se jednostavno sav naš narod organizira u vojničkoj osnovi. Zar se ne bi mogao na primer skršiti ovaj srpski ustanak, hrvatskim narodnim ustankom? Narod ovamo misli da bi to bio najbrži i najuspješniji način, ali naš narod nema oružja.

Generalno uzevši ne smije se borbenost srpskog puka podcijenjivati, a to se opaža i potrebno je jaku akciju povesti, da se ovaj ustanak uguši. Vodeći nojevu politiku i boreći se s njima na rate, dajemo im priliku da bilježe mnoge uspjeha, da im moral poraste, da se u naše redove počine uvlačiti duh kritike, umornosti i sumnje ...

Valja imati na umu, da ovaj njihov ustanak nije kako se piše po novinama eksplozija životinjskih nagona jedne pobješnjele rulje, nego da ima dosta opasan ideološki sadržaj (oprobane parole komunističke promičbe), a ustanak je organizovan i vođen vojnički. Na čelu su viši i niži srpski oficiri. Oni ne napadaju bez plana. Jasno se vide i zalihe i izvjesne strateške osnove ...

Opaske koje sam do sada iznio tiču se više neposrednog ugušavanja pobune. Međutim, valja misliti već sada i o onima mjerama koje će onemogućiti pobune, jer Hrvatska ne može napredovati bude li imala svakog proljeća ustanak ...

Njemci, naši glavni prijatelji, čiji se interesi tako podudaraju s našim, moraju nas bolje naoružati. A dok ne odgojimo ruke za dobro i pouzdano upotrebljavanje oružja treba Njemci da nas osiguraju svojom prisutnošću.»²⁵

Tako je pisao ovaj jezuitski pitomac. U svojoj perfidnosti on se nije ustezao da predloži naoružavanje hrvatskih i muslimanskih masa da bi skršio ustanak; u stvari, on je predlagao bratoubistvo do istrebljenja. Mnogo šta on je uočio pravilno. U jednom se ipak prevario. Ustanak je zaista bio »sedmicama« pripreman, i kad se uzmu u obzir uspjesi, onda ne baš loše organizovan. Ali na čelu ustanka nisu bili, kako on kaže, »viši i niži srpski oficiri«, nego komunisti, a od profesionalnih vojnika bio je jedino bivši narednik-vodnik jugoslovenske vojske Todor Panić, čovjek kc'i je zaista dobro znao ono što je u vojsci naučio i koji je zaista imao hrabrosti da to i primijeni.

Poslije našeg povlačenja iz gradova ustaše su, a naročito one koje je iz Sarajeva doveo Francetić, pokušale da ognjem i mačem utjeraju svijetu strah u kosti, računajući, valjda, da je to jedini put kojim nas mogu slomiti. Nisu se oni daleko udaljavali od željezničke pruge i od drumova. Mjesto u pravcu Ozrena, gdje smo se mi nalazili, oni su radije krenuli prema maglajskom srpskom selu Ošavama, na lijevoj strani rijeke Bosne, u kome nije bilo nikoga da ga brani. Zapalili su gotovo cijelo selo i pobili veći dio njegovog stanovništva. Nama su uspjeli da prebjegnu samo pojedinci, među kojima i Blago Mandić, dok se dio onih koji su preživjeli spasao bjekstvom preko Brezovih Dana u Blatničke šume.

Francetić je popalio i veći dio kuća sela Rječice, koje leži u dolini rijeke Bosne, kraj pruge. Tu su ustaše u kuće zatvarale i palile žive ljude, žene i djecu. U tim pohodima naročito se isticao svojim krvološtvom maglajski žandarm Omer Kepa.²⁶ Zapaljen je i izvjestan dio kuća u Lužanima, zaseoku Bosanskog Petrovog Sela, i u

²⁵ Arhiv V.I.I., ust.-dom. dok., kut. 86, br. reg. 45/21-1-3.

²⁶ Do rata agent jugoslovenske policije, a zatim ustaški žandar u Maglaju. Poznat krvolok. Uhvaćen poslije rata i osuđen na smrt.

selu Lipcu, i to opet uglavnom kuće koje su se nalazile bliže pruzi i u dolini rijeka Bosne i Spreče, ali smo mi većinu sela uspjeli da odbranimo, i neprijatelj nije mogao da prodre dublje od 500 do 600 metara od željezničke pruge.

Neprijatelj je već prvih dana pokušao da pregovori, zaplašivanjem i ultimatumima unese zabunu među naše borce. Tako su, na primjer, Durbešićevi oficiri uputili selima Boljaniću i Striježevići ultimatum sa strogim uslovima i ograničenim rokom. Šireni su i iz aviona bacani leci, ili slani po pojedincima uhvaćenim od neprijatelja. Međutim, mi smo kod većine ljudi ozrenskog kraja uspjeli da podignemo i održimo borbeni moral i povjerenje, tako da su i oni koji su još prije nekoliko dana napuštali položaje zbunjeni topovskom pucnjavom, pa čak i oni koje je često i samo zviždanje pušćanih metaka nagonilo u bijeg, sada počeli da se privikavaju na borbu i da je postepeno i sami traže.

Među raznim »analizama« naše narodnooslobodilačke borbe, koje su se mogle čuti od onih koji su na razne načine pokušavali da umanje njenu veličinu, čuli smo, pored ostalog, kako je jedan od važnih faktora koji su pokrenuli naše narode na ustanak bio i ustaški teror. Mislim da ustanak u ovim krajevima očito opovrgava ovakve tvrdnje. Naveo sam slučaj onih nekoliko ubistava i deportacija, ali pojava masovnijeg terora u ovom kraju prije ustanka nije uopšte bilo. Mi smo u našoj agitaciji, doduše, prilično iskoristili prijetnje ustaškog prvaka Gutića na mitingu u Doboju, koje je dvadesetak dana prije ustanka uputio Srbima. Ipak, mislim da je tok događaja u ustanku i docnije jasno pokazao da je glavni pokretač bio naš agitacioni rad, a na prvom mjestu rad nas komunista koji smo se našli na tom sektoru.